

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

9 VI
i-90

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
НА УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

WJ

109257

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1992

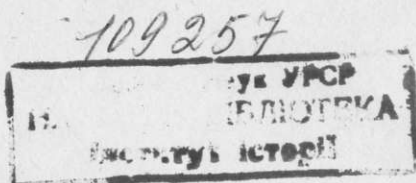
7218

У збірнику розглядаються питання історичної географії та картографії України.
Для істориків, географів, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

Редакційна колегія

Ф. П. Шевченко (відп. редактор), *М. Ф. Дмитрієнко*, *О. Є. Маркова*, *Т. А. Балабушевич*, *Є. П. Степанович* (відп. секретар).

Затвержено до друку вченою радою Інституту історії України АН України



Редакція видань історично-культурної спадщини України

Редактори *О. А. Олійник*, *В. С. Трубенко*

0502000000-325 44-92
221-92

ISBN-5-12-003005-X

© Інститут історії України АН України, 1992

М. Ф. ДМИТРИЄНКО
О. Є. МАРКОВА

**АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР З 1917 Р. ПО 80-ТІ РОКИ ХХ СТ.**

Історико-картографічний аспект

В статті досліджуються зміни адміністративно-територіального поділу УРСР за період з 1917 р. по 80-ті роки ХХ ст.

Сьогодні, у зв'язку із кардинальними змінами в нашій країні, постала проблема удосконалення, адміністративно-територіального поділу (АТП) багатьох регіонів УРСР. Функціонування економіки республіки за умов регіонального госпрозрахунку тісно пов'язане саме з проблемою розробки нової схеми її адміністративно-територіального і соціально-економічного районування. Практика створення регіональних господарських програм свідчить, що сучасна сітка адміністративно-територіальних одиниць далеко не завжди відповідає об'єктивно існуючим внутрішньо-республіканським районам, що значною мірою ускладнює виконання як намічених планів, так і загальне управління економікою.

Саме тому історико-географічна наука сьогодні стоїть перед необхідністю дослідження і ретроспективного критичного аналізу всіх змін адміністративно-територіального поділу, що відбувалися за роки Радянської влади.

Дана стаття є спробою дослідити саме в історико-картографічному аспекті основні зміни адміністративно-територіального устрою республіки на основі карт АТП, розміщених в створюваній в Інституті історії України АН УРСР «Атлас історії Української РСР» (II частина), з метою вироблення наукових рекомендацій для розробки оптимальних схем адміністративно-територіального районування відповідно до сучасних соціально-економічних потреб районів.

На Україні за радянський час кілька разів мали місце значні адміністративно-територіальні зміни. Карти підготовлені для другої частини «Атлас історії Української РСР» (радянський період), являють собою систему науково-довідкових карт, об'єднаних єдиною програмою, масштабом, умовними позначеннями. Оскільки адміністративно-територіальний поділ в 20 — 30-ті роки зазнав значних змін, до атласу включено комплекс з чотирьох карт саме з цього періоду: 1921 р., 1925 — 1930 рр., 1931 — 1937 рр. і 1937 — 1941 рр. Їх продовжують карти, що відображають територіальні зміни наступних років: 1946 — 1959 рр., 1959 — 1961 рр., 1962 — 1978 рр., 1979 — 1990 рр.

Історична динаміка адміністративно-територіальної реформи 20 —

© М. Ф. Дмитрієнко, О. Є. Макарова, 1992

ISBN 5-12-003005-X. Іст.-географ. дослідження на Україні. К., 1992

1 X-1503x

30-х років була пов'язана з об'єктивними і суб'єктивними причинами. Саме тоді починає формуватися система адміністративно-командного управління. Впровадження і поширення відомчо-галузевої системи розподілення матеріальних і грошових ресурсів вимагали термінової ліквідації встановлених за попередні роки звичних і зустрічних одиниць територіального поділу. Одночасно переслідувалися, на нашу думку, і політичні цілі. Необхідно було розірвати і знищити зв'язки, що встановилися між національними територіальними одиницями на рівні взаємовигідних економічних відносин. Все це було всупереч очевидності твердження, що великі і завершені за структурою виробничі та соціально-економічні комплекси можуть розвиватися і підтримувати між собою більш економічно ефективні взаємовідносини. Багатступеневий територіальний устрій, зміни кордонів країни, що призводило і до зміни кордонів республіки, внутрішній перерозподіл територій, нове районування — все це призводило до необхідності нових кардинальних або ж часткових реформ АТП, окремі частини якого мали тоді досить невизначений характер. Функції адміністративно-територіального устрою було зведено лише до забезпечення достатніх умов для директивно-розпоряджувальної діяльності керівних органів країни, республіки, виконкомів місцевих Рад, що «доводили» завдання і плани центру на місця, здійснювали контроль за їх виконанням. Вже тоді в АТП розглядалась диспропорціональність окремих одиниць, наявність яких в межах республіки ніяк не пояснюється специфікою регіональних умов. Зовсім не бралось до уваги те, що проблеми удосконалення АТП охоплюють широкий спектр різних проблем, разом з якими вони інтегруються в проблематику удосконалення територіальної організації суспільства в цілому.

Ідеологія 30 — 50-х років немов би виправдовувала проведення не завжди науково обґрунтованого і раціонального адміністративного поділу. Він часто змінювався з метою руйнування усталених історичних, політичних, економічних, культурних та інших зв'язків між окремими національними регіонами УРСР.

Негативним в динаміці АТП є те, що строки проведення реформ дуже розтягнуті в часі, тобто великі і значні зміни відбувалися аж до 1965 р., а пізніше носили вже, так би мовити, інерційний характер. Разом із тим, впровадження відомчо-галузевої та адміністративно-командної системи управління, що супроводжувалось «здрібненням» попередньо досить великих одиниць — областей, ще перед війною фактично ліквідувало великорайонну частину АТП. Особливо це, при порівнянні з іншими регіонами країни, негативно відбивалось на АТП УРСР. Основний принцип удосконалення і економічного поділу регіону було порушено. Звідси і бере початок сучасна модель АТП, що далеко не завжди відповідає територіально-промислому комплексу, тобто такій соціально-економічній системі регіонального районування, яка інтегрує виробництво продуктів, послуг, розселення і життєдіяльність

населення, природокористування (екологічний фактор), інфраструктура.

Зупинимось конкретно на інформативних даних карт АТП в «Атласі історії УРСР».

Серія карт АТП України в масштабі 1:2,5 млн відбила державну приналежність і членування території на певні дати. Карти дають інформацію і на суміжні землі (до внутрішніх рамок карт). На картах нанесено: державні кордони СРСР, УРСР, союзних республік, АРСР, іноземних держав, губерній, воєводств, округів, областей, повітів, районів; населені пункти по кількості мешканців, адміністративному значенню, типу поселення; шляхи сполучення — залізниці, шосе, морські шляхи та авіалінії. В легенді і на полях до карти може бути розміщена і така довідкова інформація, як дати утворення певних адміністративних одиниць високого рангу, площа територій, чисельність та щільність населення та ін.

Відкриває серію карта «Адміністративно-територіальний поділ УРСР у листопаді 1921 р.». Хронологія карти цілком виправдана, оскільки кордони республіки після завершення громадянської війни було встановлено остаточно після підписання Ризького мирного договору в 1921 р.

В перше п'ятиріччя Радянської влади на території країни ще було збережено основні особливості дореволюційного АТП (губернії, повіти, волості). З метою виділити як адміністративну одиницю Донбас — великий промисловий район — в лютому 1919 р. на території республіки утворено Донецьку губернію з частини бувшої Катеринославської). До губернії увійшли і окремі райони, що зараз входять до складу РРФСР. Це 18 повітів з містом Таганрог і селищем Шахти та ін. Тоді ж на півночі республіки чотири повіти Чернігівської губернії — Мглинський, Новозибківський, Стародубський і Суражський — з метою вирівнення кордонів відійшли до РРФСР. Однак на той час в даному регіоні вже переважало російськомовне населення.

У травні 1919 р. Херсонська губернія розділилась на дві — Одеську і Херсонську (з березня 1920 р. остання перейменована у Миколаївську), до якої відійшов один з трьох континентальних повітів Таврійської губернії — Дніпровський.

У травні 1920 р. Олександрівський повіт Катеринославської губернії перетворено на губернію. До її складу (в 1921 р. її перейменовано на Запорізьку губернію) відійшли і два континентальні повіти Таврійської губернії — Бердянський і Мелітопольський.

У травні — червні 1920 р. завершилося формування Кременчуцької губернії, в складі якої тепер перебували Золотоніський, Черкаський, Чигиринський, Олександрійський, Хорольський, Камінецький та Кременчуцький повіти, які відійшли від Київської, Полтавської та Херсонської губерній. На кінець 1920 р. територія України таким чином була розділена на 12 губерній.

Зміни АТП у 1920 р. були недовговічними. В жовтні 1922 р.

ліквідовано Запорізьку та Кременчуцьку губернії, а Миколаївська знов влилась до складу Одеської. Так, на кінець 1922 р. в республіці кількість губерній зменшилась до 10. В Криму в 1921 — 1923 рр. існувало сім округів, а пізніше з них було утворено 15 районів. Легенда до карти АТП інформує про те, що поділ на округи проіснував лише два роки.

Оскільки історичні карти повинні бути динамічними, на них в обов'язковому порядку відображено і губернські кордони всіх територіальних перетворень цього періоду — з 1917 і до 1920 р. Що стосується кордонів одиниць більш дрібного рангу — повітів, цинутів, комітатів та ін., то вони подані за інформацією на листопад 1921 р. Крім того, карти містять і цифрові свідчення про кількість волостей в кожному повіті. На початку 20-х років селищ міського типу в сучасному розумінні цього терміну ще не існувало. Однак в Донбасі, наприклад, вже були селища з типово пролетарським складом населення. Тому в атласі замість терміну «селище міського типу» використано термін того часу, а саме: «селище робітниче», «селище залізничне», «селище торгово-промислове» та ін. В основному на карті нанесено міста — центри губерній, воєводств, головні залізничні селища, містечки, слободи, великі села. Крім того, міста, селища і містечка України обов'язково виділяються за кількістю мешканців (в тис. чоловік). Використовується при цьому ступінчата шкала, від кількості чоловік — менш ніж 2 тис. і до 300 тис. чоловік. Два самих великих міста — Київ та Одеса — виділено особливим коліром пунсона.

При нанесенні на карті географічних назв населених пунктів особлива увага звернута на західноукраїнські землі, оскільки їх назви свого часу були полонізовані або румунізовані. Тому для достовірності при роботі з картою залучено офіційні довоєнні видання, в тому числі «Большой атлас мира».

Залізниця, шосе, порти нанесено згідно з наявними картографічними джерелами. Невеликі відгалуження доріг не відтворюються, але ті, що йдуть до центру губерній, великих міст, враховано згідно з масштабом карт.

Наступні великомасштабні перетворення АТП України було покладено постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. «Про впорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному устрою УРСР». В жовтні 1922 р. друга сесія ВУЦВК затвердила основні принципи майбутньої грандіозної реформи, яка передбачала створення замість повітів округів з населенням від 400 до 600 тис. чоловік. Сесія визнала за необхідне спочатку передати частину повноважень губернських органів (окружним), а надалі — ліквідувати губернії, переходячи на систему округ — район — сільрада¹.

Реформа проводилась згідно з постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р., затвердженою другою сесією ВУЦВК від 12 квітня 1923 р.² Документ сповіщав, що замість 10 губерній і 102 повітів утворено 53

округи, а замість 1989 волостей — 706 районів. Кількість сільрад скорочувалась з 15696 в 1921 р. до 9307 в 1923 р.³ Реформа переслідувала, здавалося б, виправдані цілі, пропонуючи створення таких одиниць територіального управління, які б могли сприяти економічному розвитку невеликих територій — округів. Одночасно автори реформи посилались на те, що їх мета — здешевлення управлінського адміністративно-господарського апарату. На папері виходило все це досить переконливо і цілком відповідало вимогам часу, прагненням поєднати економічне районування з адміністративним поділом. Проте мали на меті спрощення, здешевлення і наближення до мас адміністративно-господарських органів, які б до того ж поширювали владу на значні території. Практика показала, що таке рішення щодо нового АТП виявилось погано підготовленим і своїх завдань не реалізувало.

Округи були вдвоє більші за повіти. Найменший у республіці Малинський округ мав 317 тис. жителів, а найбільший — Харківський — 1082 тис.⁴ Лише 400 тис. чоловік нараховували Бердянський, Ізюмський, Куп'янський, Маріупольський, Сновський, Чернігівський округи. Це — поліські та степові території з невисокою густотою населення. Райони, створені з кількох волостей або їх частин, мали до 37 тис. населення, проти в середньому 13 тис. — у волостях в минулому. Сервочними і районними центрами ставали часто поселення міського типу з певним торгово-промисловим потенціалом, враховувалась також соціальна структура і відповідний прошарок робітників в соціальному складі населення. Це повинно було сприяти реалізації установок зміцнення союзу міста і села.

Наслідки цієї реформи ще повинні ретельно дослідити економісти. Жодний довідник не містить відомостей про нанесені нею збитки бюджету республіки, не кажучи вже про той негативний вплив, який вона справила на ледве налагоджену поперек систему управління. А скільки безладдя сталося саме через довільні перекроювання території зверху, воно не могло не позначитись на територіально-економічних зв'язках, що існували між районами.

В 1924 р. Шахтинський і більша частина Таганрозького округу вже були передані до Північно-Кавказького краю РРФСР. У жовтні 1924 р. у зв'язку з утворенням в кордонах УРСР Молдавської АРСР Балтський округ було ліквідовано, а більша частина його території відійшла до молдавської автономії. Зрештою на червень 1925 р. поділ республіки був відносно впорядкований, ліквідовано губернії і встановлено, що з 1 серпня 1925 р. територія УРСР офіційно складалась із Молдавської АРСР і 41-го округу, які поділялись в свою чергу на 680 районів, 10314 сільських, 70 міських і 155 селищних Рад. Це зафіксовано в офіційному виданні «Адміністративно-територіальний поділ УРСР при триступеневій системі врядування»⁴.

Саме ці дані лягли в основу карти адміністративного поділу на 1925 р.

Що стосується території Західної України, то там зберігалися воєводства.

На території Бессарабії залишилися дореволюційні кордони повітів, а в Криму — межі районів на 1928 р., оскільки вони залишалися без змін після 1923 р. Картографічних матеріалів на 1925 р., як і більш раннього періоду, виявити не вдалося⁵. По аналогії з картою 1921 р. показано кордони Північної Буковини і Закарпатської України.

Якщо назви округів не співпадають з назвами окружних центрів (Шевченківський (Черкаси) і Волинський (Житомир)), то вони підписані на карті — Шевченківський, Волинський. Райони, не одноіменні з назвами райцентрів — їх 16 — розміщено під римською нумерацією. Таким чином, карта відбиває наслідки докорінних перетворень АТП УРСР, а саме перехід від поділу волость — повіт — губернія — центр до нового — район — округ — центр.

У 30-ті роки значно змінювалися кордони не лише введених до АТП нових територіальних одиниць — областей, а й районів. У зв'язку з чим співвідношення елементів в новій системі управління (район — область — центр) виявилось зовсім не таким, як у старій системі район — округ — центр. Кількість районів зменшилася вдвоє (356 порівняно з 632 в 1925 р.), тобто площа кожного району збільшилась майже в два рази.

13 червня 1930 р. ВУЦВК і РНК УРСР постановили ліквідувати спочатку 13 округів: Каменецький, Шепетівський, Коростенський, Ніжинський, Глухівський, Прилуцький, Ізюмський, Куп'янський, Старобільський, Тульчинський, Первомайський, Роменський і Могильовський. Їх територія приєднувалась до суміжних округів⁶. Пізніше, 12 вересня 1930 р., ВУЦВК і РНК УРСР приймають постанову про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління район — місто. На Україні було створено 484 районів і 18 міст центрального підпорядкування. До складу УРСР входила і Молдавська республіка на правах автономії. Отже, незначний проміжок часу територія нашої республіки знов була перерозподілена. Це свідчило про те, що попередній АТП не виправдав себе.

На відміну від РРФСР на Україні не існувало обласного поділу, а центральні органи, як виявилось, не змогли в достатню міру забезпечити безпосереднє всебічне керівництво величезною кількістю районів. В результаті двоступенева система управління призвела до послаблення принципу централізації в керівництві. Тому невдовзі було прийнято рішення повернутися до системи район — область — центр, але вже на новій основі.

Замість невеликих за кількістю населення і площею округів створювалися області. За постановою четвертої позачергової сесії ВУЦВК в лютому 1932 р. було утворено п'ять областей — Харківську, Київську, Одеську, Дніпропетровську і Вінницьку, поряд з вже існуючою Молдавською АРСР. 17 промислових районів Донбасу залишалися тимчасово в безпосередньому підпорядкуванні центру.

Але в липні 1932 р. заснована Донецька область, а в жовтні — Чернігівська.

Не відразу були знайдені оптимальні за умов УРСР території областей. Досвід перших років роботи в умовах нового адміністративного поділу свідчить, що в деяких випадках раціональніше мати меншу, ніж область, одиницю управління. Через це 17 листопада 1933 р. у складі Донецької області виділено Старобельський округ⁷. Пізніше, 4 травня 1935 р., в Київській області створені Коростенський і Новгород-Волинський, а в Вінницькій — Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Могильов-Подільський і Шепетівський округи⁸. 19 квітня 1936 р. із складу Київської області було виділено Житомирський округ⁹. Раціональність створення таких округів (в кожному від 6 до 10 районів) пояснювалось, в першу чергу, їх прикордонним положенням.

Незабаром приймається рішення про створення з ряду округів і за рахунок великих за площею областей нових обласних одиниць. 22 вересня 1937 р. в УРСР утворені чотири області — Житомирська, Миколаївська, Полтавська і Кам'янець-Подільська (з 1954 р. — Хмельницька). Всі округи, крім Старобільського, було ліквідовано. 3 червня 1938 р. Донецька область поділена на Сталінську (з 1961 р. — Донецька) і Ворошиловградську (після 1958 р. і знову з 1990 р. — Луганська), а Старобільський округ скасовано. 10 січня 1939 р. на карті УРСР з'явилися ще три області — Запорізька, Кіровоградська, Сумська. Таким чином, на початку 1939 р. в республіці існувало вже 16 областей. З цього часу адміністративний устрій на території Східної України в основному стабілізувався.

1 листопада 1939 р. у Москві на позачерговій п'ятій сесії Верховна Рада СРСР і прийняла Закон про включення Західної України у склад СРСР об'єднання її з УРСР. 13 — 15 листопада 1939 р. з цього питання у Києві відбулася позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР, що узаконила рішення про об'єднання. В цей же час були розмежовані прикордонні землі Волині — між УРСР і БРСР. 4 грудня 1939 р. шість створених на цій території областей — Луцька (Волинська), Дрогобицька (тепер в складі Львівської), Львівська, Ровенська, Станіславська (Івано-Франківська), Тернопільська — стали складовими частинами УРСР.

Протягом 20-х років Радянський уряд тричі намагався відрегулювати з королівською Румунією територіальне питання, що виникло у зв'язку з анексією УРСР в 1918 р. Бессарабії і приєднанням Північної Буковини (11 повітів), де жили в основному українці, до буржуазної Румунії. Однак питання довгий час так і не вдалося вирішити.

Ці території з 1918 р. були провінціями Румунії і, в свою чергу, поділялись на повіти. Північна Буковина мала в своєму складі 11 повітів.

Бессарабія підрозділялась на дев'ять повітів, три з яких увійшли до складу Одеської області (Білгородський, Ізмаїльський, Кагульський):

2 серпня 1940 р. був прийнятий Закон про створення Молдавської

РСР, у зв'язку з чим відбувся перерозподіл території: вісім районів, переважно з українським населенням, було включено до складу Одеської області. 7 серпня з цих районів було створено дві нові області — Чернівецьку і Акерманську. До Чернівецької області ввійшли Чернівецький, Сторожинецький, частково Редеуцький і Хотинський повіти (з Хотинського повіту — чотири волості: Кельменецька, Клишківська, Новоселицька, Секурянська, з Редеуцького — Путильська і частина Сиретської волості).

При визначенні в цей час кордонів між СРСР і Румунією і врегулюванні територіальних питань частина Сирецької волості була залишена у складі Румунії, а замість цього до складу Чернівецької області увійшла Герцаєвська волость Дорохойського повіту.

Акерманська область була створена з Ізмаїльського та більшої частини Акерманського повіту Бессарабії. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 7 грудня 1940 р. центр Акерманської області було перенесено до Ізмаїла, і тому область почала називатись від назви обласного центру — Ізмаїльською.

Таким чином, з лютого 1932 по серпень 1940 р. на території УРСР було створено 23 області: Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Харківську, Донецьку, Чернігівську, Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську, Ворошиловградську, Запорізьку, Кіровоградську, Сумську, Волинську, Станіславську, Львівську, Ровенську, Тернопільську, Дрогобицьку, Чернівецьку, Ізмаїльську.

В лютому 1941 р. Ізмаїльська область складалась з Арцизького, Болградського, Кілійського, Лиманського районів (центр — с. Шабо), Манзирського (переданий у листопаді 1940 р. із Бендерського повіту МРСР), а в січні 1941 р. центр цього району було перенесено з с. Манзир дос. Бородино, і відтоді цей район почав називатись Бородинським; Ново і Івановського, Саратовського, Старокозацького, Суворовського (до лютого 1941 р. Суворово носило назву «Шкирлі-Китай»); Тарутинського, Татарбунарського, Тузлівського. На цій території було визначено міста обласного підпорядкування — Ізмаїл, Акерман і Кілія.

Після всіх перелічених перетворень територія нашої республіки збільшилась з 452 до 566 тис. км², а населення — з 30562 тис. чоловік за переписом 17 січня 1939 р. — без врахування населення, що проживало на території Молдавської АРСР (що пізніше стала МРСР), — до 39342 тис. чоловік. За кордонами УРСР, проте, залишалась ще Закарпатська Україна.

Карта політико-адміністративного поділу в лютому 1941 р. підводить підсумок територіальних перетворень в республіці у передвоєнний період. Західний кордон УРСР (він же СРСР) поданий на карті на три періоди: до вересня 1939 р., після серпня 1940 р. і сучасний. Особливо виділені Закарпатська Україна і Крим. Інші елементи змісту подані за аналогією з попередніми картами серії при збереженні специфічних особливостей цього історичного періоду.

Після Великої Вітчизняної війни виникла гостра необхідність в

підготовці довідника і карт адміністративно-територіального поділу Української РСР. Це було викликано тією обставиною, що багато населених пунктів було зруйновано або взагалі знищено під час фашистської окупації, а центри деяких районів або сільрад перенесені в інші міста. Крім того, протягом 1944 — 1946 рр. відбулися зміни в адміністративному поділі окремих областей. Мало також місце перейменування окремих населених пунктів. З виданого в 1947 р. в Києві довідника «Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ» можна дізнатися, що кількість областей на Україні збільшилась до 25 (інформація подана за станом на 1 вересня 1946 р.). Зміни торкнулися південних областей: від Миколаївської області відокремилась Херсонська (30 березня 1944 р.). Одночасно відбулися відповідні зміни обласних кордонів цих і Одеської області. Це було пов'язано з перерозподілом ряду районів між даними областями.

5 грудня 1944 р. Народна Рада видала Декрет про ліквідацію прав Чехословаччини та Угорщини на територію Закарпаття. 22 січня 1946 р. до складу УРСР була включена Закарпатська область із центром в Ужгороді. 30 червня 1945 р. Указом Президії Верховної Ради РРФСР Кримська АРСР (створена 18 жовтня 1920 р.) була перетворена на Кримську область у складі РРФСР, яка з 19 лютого 1954 р. увійшла до складу УРСР під час святкування 300-річчя об'єднання України з Росією.

Карта адміністративно-територіального поділу на 1 вересня 1946 р. характеризує згідно з даними довідниками в розрізі областей і районів населені пункти, подані за адміністративним значенням: столиця УРСР, центр областей, повітів, районів, округів; за типом поселень — міста республіканського, обласного, районного, окружного (на Закарпатті) підпорядкування, поселення міського типу і населені пункти сільського типу (тільки райцентри).

Оскільки після війни перепис населення не проводився, відомості про чисельність населення на всій території УРСР точно встановити не вдалося. Довідник 1947 р. має алфавітний покажчик нових і старих найменувань 1945 — 1947 рр.; алфавіт перейменувань з 1 січня 1941 р. по 1 вересня 1946 р.

Після 1947 р. і до 1960 р. в цілому по УРСР довідники не видавались. В 50-х роках почали друкуватися довідники адміністративно-територіального поділу окремих областей УРСР (наприклад, Київської — на 1959 р., Львівської — на 1960 р. та ін.).

В СРСР в цей час було надруковано лише кілька довідників (1951, 1954 і 1958 рр.), в які були включені загальні відомості і по Українській РСР. Тому ми вирішили карту політико-адміністративного поділу УРСР 50-х років не складати, а одразу перейти до 1962 р., оскільки цей період добре забезпечений не тільки матеріалами довідника, а і картами.

До 1 січня 1962 р. в адміністративно-територіальному поділі УРСР сталися значні зміни. До складу УРСР було передано Кримську область

РРФСР, створено Черкаську область, Ізмаїльська область увійшла до складу Одеської, Дрогобицька — Львівської; частково змінилися кордони Вінницької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської та інших областей. Було ліквідовано цілий ряд районів, відбулися зміни в складі міст обласного підпорядкування, чимало населених пунктів було віднесено до категорії міських поселень, з'явилась можливість показати кількість населення в населених пунктах, використовуючи як джерело дані перепису населення 1959 р. Довідник «Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ» за 1962 р. містить досить цікаві відомості про сільські райони, які ліквідували, і новостворення протягом 1957 — 1960 рр. Інше видання, що доповнює попереднє, продовжує період, що картографується, до 1 січня 1964 р. Матеріали довідника, а також створені та надруковані на цей час карти, що були у вжитку, дозволили скласти карту адміністративного поділу в динаміці з 1957 по 1964 р.

Крім того, матеріали довідників дали цінний матеріал по перейменуванню населених пунктів, віднесенню їх до іншого типу поселення (так, наприклад, м. Хрущов перейменовано на Кремгес — нині Світловодськ й віднесено 25 жовтня 1962 р. до категорії міст районного підпорядкування). Містяться там дані і про перенесені центри районів і сільрад. Згідно з довідником, на карті виділені такі типи поселень: міста республіканського, обласного і районного підпорядкування, поселення міського типу, робітничі селища, великі села — центри районів.

При порівнянні відомостей з довідників адміністративно-територіального поділу УРСР за 1969 і 1973 рр. істотних змін не виявлено. Зміни торкаються більше сільрад, перенесення їх центрів і їх наступного перейменування, віднесення населених пунктів до вищої категорії тощо., але на карті масштабів 1:2,5 млн (саме карти такого масштабу ми складаємо) ця інформація, як правило, не наноситься. В 70-ті роки також мали місце незначні зміни меж районів.

Завершує карту адміністративно-територіального устрою карта Української РСР на 1 січня 1990 р., на якій показані всі адміністративні зміни, починаючи з 1972 р. На карті 1937 р. наведено таблицю кількості національних районів на 1926 — 1929, 1930, 1931, 1933, 1935, 1936 рр., тобто зони компактного проживання росіян, поляків, болгар, греків, німців та ін.

Складання динамічних науково-довідкових карт адміністративно-територіального устрою, в тому числі обов'язково картографічних, — дуже важлива і потрібна робота. Ці карти ні в якій мірі не дублюють карти аналогічної тематики, що видають щороку фабрики Головного управління геодезії і картографії СРСР. Відміна їх — в історичному підході, представлення фактів в динаміці.

Аналіз створених нами науково-довідкових карт адміністративно-територіального поділу разом із вивченням інших історичних і статистичних джерел дозволяє науково обґрунтувати й зробити достовірні висновки з цілого ряду питань, які відносяться до проблем

національно-територіальної консолідації, визначення національної автономії в межах, що історично складені і узаконені в кордонах проживання українського народу.

1 Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. — 1922. — № 45. — Ст. 668. — (Далі: Зб. УР РСУУ).

2 Там же. — 1923. — № 18/19. — Ст. 306 — 314; № 45. — Ст. 564.

3 УСЗ. — Т. 1. — С. 76.

4 Адміністративно-територіальний поділ УРСР при 3-х ступневій системі врядування. — Х., 1925.

5 Див.: ЦНБ АН УРСР. Відділ картографії, 8919 та 2441.

6 Збірник законів УРСР. — 1930. — № 14. — Ст. 141. — (Далі: Зб. УРСР).

7 Там же. — 1933. — № 51. — Ст. 662.

8 Там же. — 1935. — № 13. — Ст. 58.

9 Там же. — 1936. — № 26. — Ст. 241.

Надійшла 1.10.1990 р.

В статье исследуются изменения в административно-территориальном делении УССР за период с 1917 г. по 80-е годы XX ст.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ НА КАРТАХ XVI СТ.

Флора, анотації та іконографія
(джерелознавче значення)

Стаття продовжує висвітлення джерелознавчого значення карт XVI ст., а також відбиття на них ландшафту. Попередня стаття була вміщена у збірнику «Географічний фактор в історичному процесі». — К.: Наукова думка, 1990.

У попередній статті про східноподільські сюжети на картах XVI ст. ми обмежилися розглядом макротопонімії (назви країн, гір) та гідронімії і тих географічних об'єктів, що їм відповідають, а також політико-адміністративним устроєм, який відбився на картах¹. Сьогоднішнє повідомлення присвячене іншим об'єктам, зображеним картографічними, словесними та взагалі графічними засобами. Намагатимемося встановити ще й загальну вартість карт XVI ст. як джерела для історичної географії Східного Поділля. Поза межами обох повідомлень поки що залишилася урбаністична сітка, до якої ми маємо намір повернутися.

Степи і ліси. Змальовуючи степи у вигляді територій, покритих травою (15, 26, 33) чи дрібними кущами (52), над долішнім Дністром і Бугом, картографи, мабуть, виходили із загальних відомостей про степи та їх кочове населення. У 1595 р. з'явилась навіть спеціальна «Карта або зображення піль Таврійського Херсонесу або півострова», додана до «Опису Тартарії» Броневського (68). На ній позначено «поля між Богом

© Я. Р. Дашкевич, 1992

ISBN 5-12-003005-X. Іст.-географ. дослідження на Україні. К., 1992

та Бористеном», «Савраненські поля», та «Білгородські й Очаківські поля між Богом та Дністром»². Термін «поле» (*campus*) вживався в значенні степ. «Кодимія», за ремаркою на карті, була «пустинним безлюдям» (49, 70).

В розміщенні лісів послідовності немає. Навіяний Птолемеєм Герцинський ліс (*silva Hircina v. Hercina v. Hircinia v. Herytymia*) як північна межа Поділля поступово зникає з карт в першій половині XVI ст. Зберігається зрештою згідно з реальністю Чорний ліс (*Nigra silva*, *Schwarzwald*) на північно-східній окраїні Поділля, на схід від Синьоводи (6, 8, 10, 13). Суцільно залісене Поділля зображували Целль та особливо Герберштейн, що опрацював навіть спеціальну лісову карту Московії з підзаголовком «означено ліси, не позбавлені своїх мешканців», на якій ліс дуже густий на північному Поділлі, різко відмежований від південних степів (8, 26, 40). Картографи розміщували ліси на лівому березі Дністра (11, 25), починаючи приблизно від рівня Кам'янця чи Бакоти вниз понад рікою (14, 16, 23, 26), на лівому березі Собу (14), між Собом і Богом (32), на лівому березі Богу, зокрема напроти Брацлава (79, 81), на правому березі Богу (16, 30). На правобережжі Богу зображували навіть частково або повністю залісені гори (18, 51). Ліс був нібито навіть над довшім Богом (84).

Ліси розташовували біля фантастичного Амадоцького озера, особливо на його північному березі (14, 16, 23, 28, 49, 51, 52, 70) — також біля «подвійного» Амадоцького озера (62). З лісів витікали Саврань (30) та Соб (30, 84). Смуги лісів тягнулися від озера до Рову (28) і навіть далі на схід (30) чи на південь (28). Важко позбутися враження, що більшість картографів розкидали ліси довільно, без джерельних підстав. З іншого боку, вірогіднішим виглядає те залісення, яке подав Пограбка (воно частково підтверджується письмовими джерелами): серед лісу брала початок ліва притока Дністра (можливо, Ущиця), ліс оточував Копистрин (нині Копистирин), ліси були біля витоків Богу і Божка, великі ліси містились на північ від Барк, вони тягнулися лівобережжям Дністра та правобережжям Богу від рівня Копистрина до Брацлава, великі ліси оточували Вінницю, два найвіддаленіших на південний схід розташовані ліси були на правому березі Богу, нижче Брацлава (49).

Спроби реконструювати залісення Поділля минулих століть проводилися не раз³, можливо, їх варто відновити, комплексно використовуючи письмові й картографічні джерела XVI ст.

Анотації та іконографія. На відміну від картографів попереднього століття, автори карт XVI ст. були скупіші на ремарки. Найбільшу анотацію склав Ваповський. Він твердив, що на окраїнах Східного Поділля королі Болеслав Хоробрий і Болеслав Тиран, а також великий князь Вітавтас (Витовт) будували замки для захисту від скіфів (тобто татар) (6). Якщо посилання на Вітавтаса тут слушне, то королі явно ні при чому, бо ні Болеслав, ні Болеслав II у XI ст. на Східному Поділлі не з'являлися, де й татар тоді не було. Ваповський пропагував великодержавну доктрину, обстоюючи віковичну належність південної частини

Дністрово-Дніпрового межиріччя до Польщі. Пограбка, як згадувалося в попередній статті, лаконічно характеризував Кодимію. Він також записав, що Поділля «багате худобою» (49, 70). Інші картографи пригадували античність, прирівнюючи Роксоланію і Тірас до Русі й Дністра (49, 57, 66, 75, 79, 81); вказували, що Кам'янець — центр єпископства (9, 10, 13, 21, 69).

Багатшим був репертуар малюнків, гравійованих на картах. Переважала воєнна тематика. Похід литовців до Чорного моря (п'ять вершників зі списами і прапорцями) та укріплений табір з військом, двома наметами і трьома гарматами, скерованими на татар, змалював Ваповський (6). В літературі поширилася думка, що Ваповський відобразив битву між великим князем Альгірдасом (Ольгердом) та татарами на Синьоводі близько 1362 р. Таке переконання довести важко, бо Ваповський в анотації згадує Вітавтаса, а не Альгірдаса. Гродецький показав двобій вершників, озброєного луком козака і степовика зі списом, між Баром та Брацлавом (31). Бій чотирьох козаків з чотирма кочовиками біля Саврані та двобій двох вершників змалював Пограбка (49). І Гродецький, і Пограбка малювали на Поділлі бика як символ розвинутого тваринництва (31, 49). Мисливство процвітало біля Вінниці — там Гродецький помістив лисицю, а Пограбка — пару гончаків, що кидають на диких гусей (31, 49). Зображень звірів на Східному Поділлі, однак, без сумніву, набагато менше, ніж на тогочасних західноєвропейських картах⁴. Герб Поділля (променісте сонце на щиті) зобразив Ваповський (6). Анахронізмом віє від володаря на престолі зі списом у лівій руці та великого міста з чотирма важами — такі малюнки помістив на східних окраїнах Поділля португальський картограф Гомем; явно йшлося про давніші часи, бо під малюнком є напис Готія (41). Як правило, принаймі до третьої чверті XVI ст. включно, міста позначали зображенням одного-двох будинків, оборонної вежі. Такі стандартні рисунки були попередниками топографічних знаків. Наївно розглядати ці мініатюрні рисунки як своєрідне віддзеркалення реально існуючих міських споруд⁵. Гори змальовували як накопичення стіжків. Карти друкували чорною фарбою, але окремі розкішні примірники карт або атласів розфарбовували рукою.

Спадщина минулого. Якщо в Західній Європі карта — ще в стадії «модерної» — рано звільнилася від впливу Птолемея, який став стимулом для розвитку регіональної картографії (вже в середині XVI ст. там з'явилися докладні й переважно вірогідні карти не лише держав, а й окремих провінцій), то в Східній Європі спадщина Птолемея перетворилась на гальмо. В Польсько-Литовській державі не було кіл, зацікавлених у правильному картографуванні східних просторів країни. «Білі плями» на картах далі заповнювали Птолемеєм. Його спадщина зберігала свої позиції до кінця XVI ст. Хоча Ріффейські ("Ріссейські") та Амадоцькі гори, Герцинський ліс втрималися на картах лише до 30-х років XVI ст., Амадоцьке озеро деформувало гідрографічну мережу до кінця століття. Деякі картографи були пере-

конані, що Поділля замешкують амадоки (8) та бастерни (18, 23, 37). Античність залишалася еталоном, на її мову перекладали назву Русі (Роксоланія), Дністра (Тірас), Богу (Гіпаніс), підставляли різні річки під назву Аксіяцес. Карти України лише в першій половині XVII ст. остаточно вийшли з-під впливу Птолемея.

Зіншого боку, тюркська, перш за все золотоординська, спадщина не перетворилася в анахронізм. Деякі тюркські назви рік перейшли в українську гідронімію (Саврань — можливо, «така, що волочиться»⁶ — назва відповідає характерові течії; Кодима, згідно з окремими припущеннями, «багно»⁷). Назва «Ак-су» (Біла Вода) для Богу, що внесла плутанину, контамінуючи з античним гідронімом Аксіяцес (що вживався найправдоподібніше для позначення пізнішого Тилігула)⁸, далі функціонувала в тюркському середовищі. Назву «Синьовода», мабуть, калькували з гаданої тюркської Кок-су (Синя Вода). За аналогією можна згадати ще Чорну Воду (нині Удич)⁹ як можливу кальку з Кара-су. Співставлення цих «кольорових» назв¹⁰ з тюркською символікою кольорів дає цікаві результати. В тюркському етнічному полі зберігалася назва Турло ("різноманітна")¹¹ для Дністра, яку часто відзначали на картах (1, 3 — 5, 7, 67).

Джерелознавче значення. Карти Поділля XVI ст. — складне для декодування джерело. Численні помилки можуть відштовхувати дослідників. А цих помилок справді багато: джерела і хід рік змальовували неправильно, вигадували неіснуюче озеро, хаотично розміщали гори і міста, пропускали назви країв (навіть Поділля), міст — нерідко позначали міста, не подаючи їх назв, навіть тоді, коли йшлося про Кам'янець, Вінницю (16, 71, 72, 78, 81). Назви неймовірно перекручували: де Йоде, наприклад, помістив на захід від Амадоцького озера місто S. Lazaго (назва острова біля Венеції), погано прочитавши назву Sbaraz (Збараж; 55). Окремі карти орієнтували на південь (12, 40) або захід (76), що збільшувало кількість деформацій. В межах одного атласу або підбірки карт одного автора відсутня кореляція географічних об'єктів: навіть у Меркатора та Магіна зображення Поділля на картах Європи, Польщі, Литви, Московії відрізнялися одне від одного — кожна карта вперто наслідувала свій прототип. Коли ж намагалися контамінувати кілька традицій на одній карті, доходило до курйозів. Рекорд дезінформації побили дві карти. Перша — в складі Мюнстерової «Косіографії» 1588 р. (самого Мюнстера вже давно не було в живих), здубльовано Амадоцьке озеро, Бакота опинилася на півночі горішнього озера, Рів — біля джерел Богу; один Пінськ розташовано біля впадіння Саврані до Богу, інший — над Савранню, є два Кам'янці (62). Друга — карта, додана до «Огляду основних земель всесвіту» Ботеро 1596 р.; на ній Дністер розірвано на дві окремі ріки без назви (76).

Незважаючи на це все, не можна забувати, що карти поруч з географічними описами XVI ст. були основним джерелом знань про Поділля для тогочасної наукової та взагалі читацької публіки. Вони формували погляди на одну з важливих складових частин України.

Раціональні елементи карт заслуговують на виділення і окреме вивчення.

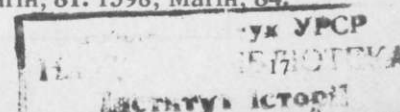
Всі карти Поділля XVI ст. виконано в невеликому масштабі. Вони давали загальну і поверхову картину краю, крім цього — значно деформовану. Суперечливі джерела, використані некритично, перетворювалися на підставу однієї карти. Навіть наприкінці XVI ст. карти не могли задовольнити мешканців Поділля й України. Вони були, зокрема, цілком непридатні для військових. Аналіз карт доводить, що в сучасній літературі з історії картографії безпідставно перебільшено значення діяльності польських картографів Ваповського, Гродецького, Пограбки для опрацювання нібито об'єктивної картографічної картини Східної Європи. Фіктивне Амадоцьке озеро компрометує їх всіх. Хоча Східне Поділля приблизно одне-півтора століття входило до складу королівства, але ще наприкінці XVI ст. воно навіть для кращих представників тогочасної польської науки було не просто таємничим, невідомим краєм, а й краєм чужим, не вартим дослідження, навіть незважаючи на його економічний потенціал. Лише тоді, коли до опрацювання карт приєдналися вчені з України¹², картографічне обличчя Поділля наблизилось до дійсності.

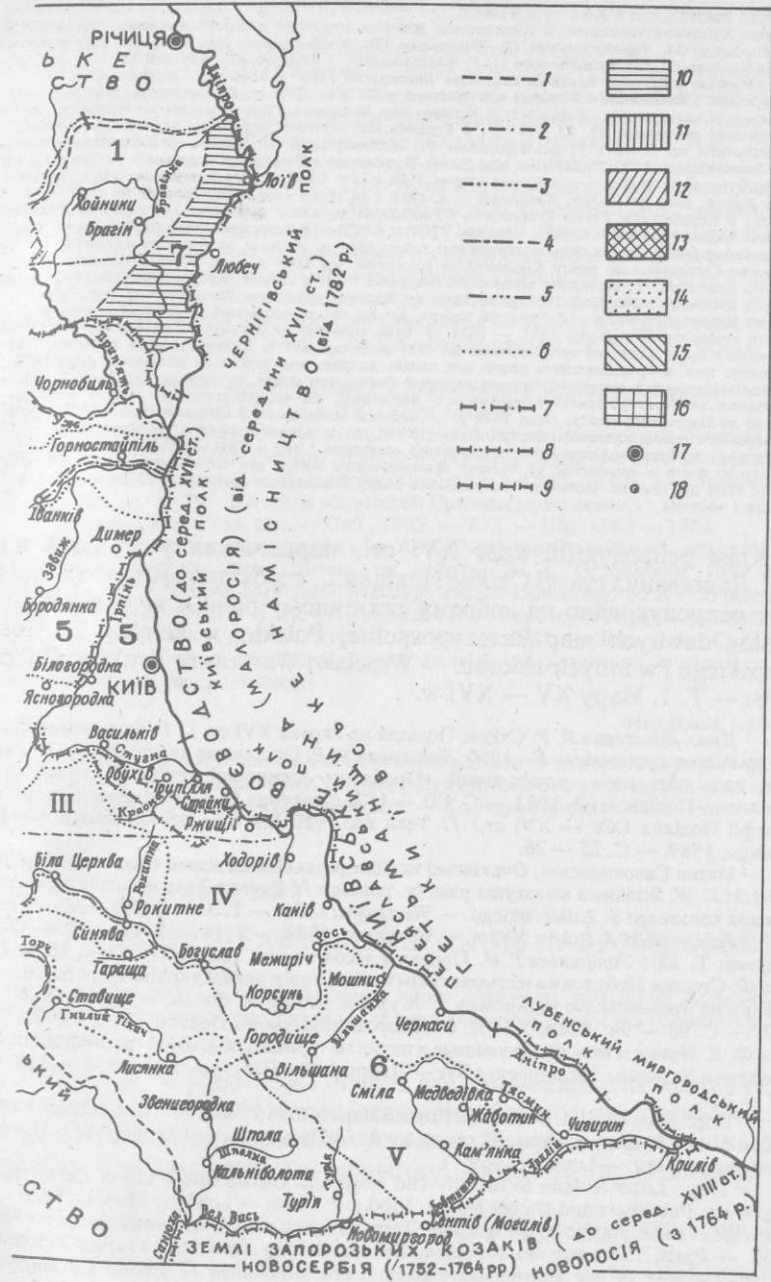
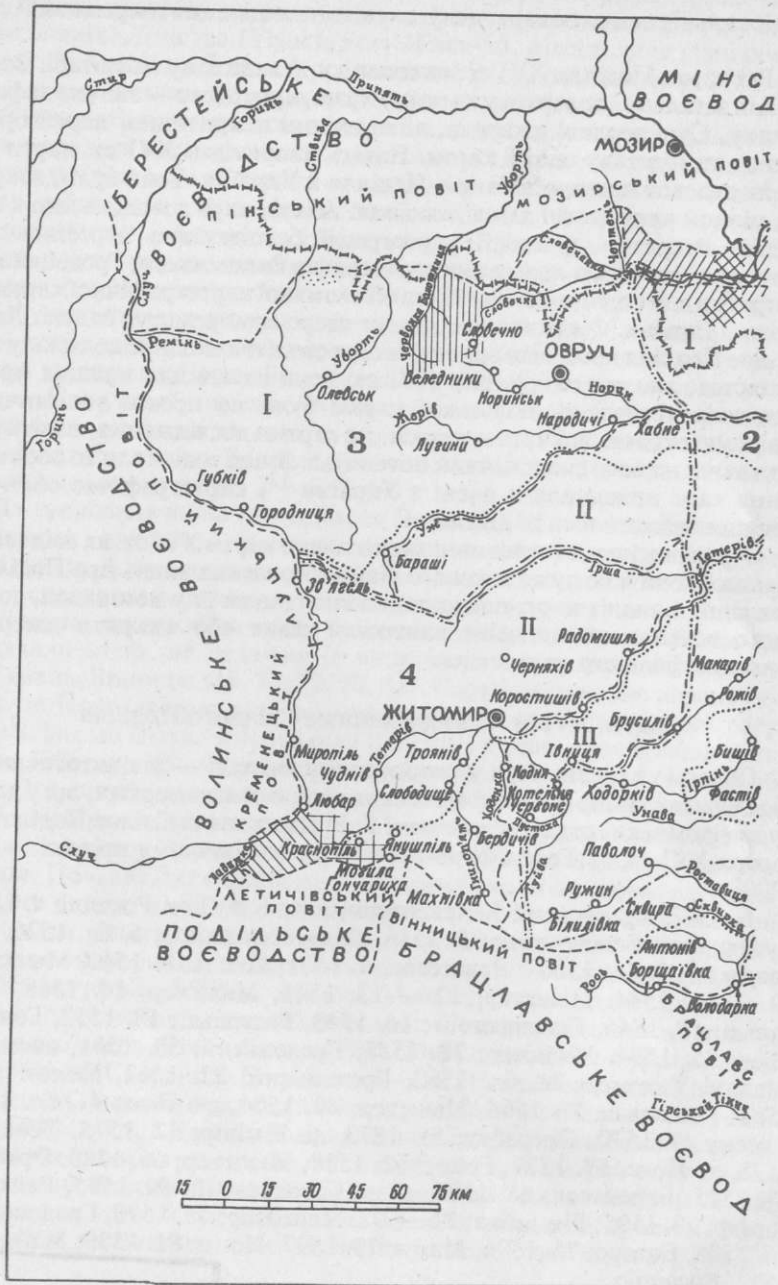
Сурові висновки не повинні знецікати карти XVI ст. як свідчення певного, хоча й не дуже високого рівня тогочасних знань про Поділля. Докладний аналіз карт, поєднаний з вивченням їх у комплексі, допомагає встановити не один важливий факт або викрити джерело тривалих фальшивих уявлень.

Карти XVI ст. із зображенням Східного Поділля

Подаємо перелік карт у скороченому вигляді — рік виготовлення або видання, автор (повний опис карт під цими ж номерами, що у даному повідомленні подається в статті Я. Р. Дашкевича Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. — К., 1990.

1. 1507, Кузанський-Беневентано; 3. поч. XVI ст. Роселлі; 4. 1513, Кузанський-Беневентано; 5. 1516, Вальдземюллер; 6. бл. 1526, Ваповський; 7. бл. 1530? Вавассоре; 8. 1531, Целль; 9. 1540, Мюнстер; 10 — 11. 1544, Мюнстер; 12 — 13. 1545, Мюнстер; 14. 1546, Гастальді; 15. 1546, Гільшфогель; 16. 1548, Гастальді; 18. 1552, Гонтер; 21 — 25. 1554, Мюнстер; 28. 1558, Гродецький; 30. 1561, анонім у виданні Толмео; 31. бл. 1562, Гродецький; 32. 1562, Молеті?; 33. 1562, Гастальді; 37. 1564, Мюнстер; 40. 1564, дю Піне; 41. бл. 1565, Гомем; 49. 1570, Пограбка; 51. 1573, де Віжнір; 52. 1575, Теве; 55. 1578, де Йоде; 57. 1579, Гейнс; 62. 1588, Мюнстер; 66. 1589, Ортелій; 67. 1595, Барентсон; 68. 1595, т. зв. Броневський; 69. 1595, Рейхсдорфф; 70. 1595, Пограбка; 71 — 72. Меркатор; 75. 1596, Гродецький; 76. 1596, Ботеро; 78. 1596, Магін; 79. 1597, Магін; 81. 1598, Магін; 84. 1599, Росаччіо.





Київське воєводство в XVI — XVIII ст.

1 Кордони Київського воєводства; 2 Кордони між повітами воєводства в першій половині середині XVI ст.: Мозирський (1), Чорнобильський (2), Овруцьким (3), Житомирський (4), Київський (5), Черкаський (6) і Любецьким (7) (За дослідженням П. Г. Клепатського); 3 Кордони між повітами за адміністративною реформою Великого князівства Литовського 1565 — 1566 рр.: Овруцьким, Житомирський і Київський; 4 Кордони між повітами у XVII — XVII ст. (до листопада 1791 р.) Овруцьким, Житомирський і Київський; 5 Кордони між Київським і Брацлавським воєводствами, встановлені сеймовою постановою 18. XI. 1791 р.; 6 Кордони між повітами встановлені за постановою сейму Речі Посполитої від 2. XI. 1791 р.: Овруцьким (I), Житомирський (II), Київський (III), Наддніпрянський (IV), Звенигородський (V); 7 Кордони між Річчю Посполитою і Російською державою: по Ірпенню і від його гирла вгору по Дніпру — за вічним миром 1686 р. і в XVIII ст., від Ірпення на схід і південно-схід до Дніпра, вниз по Дніпру, південніше м. Стайки і на півдні (від гирла Тясмину на схід) — у XVIII ст.; 8 Кордони між Річчю Посполитою і Російською державою південніше річок Стугни і Красною — за вічним миром 1686 р.; 9 Сучасні кордони УРСР з БРСР; 10 Територія Лівсько-Любецького староства на правому березі Дніпра, яка за постановою сейму 1646 р. відійшла до Великого князівства Литовського-Стародубського повіту Смоленського воєводства; від 1667 р. — в складі Річицького повіту Мінського воєводства; 11 Володіння віленського єпископства — Кам'янина, яке за королівським декретом 1625 р. і сеймовою постановою 1631 р. відійшло до Великого князівства Литовського; відтоді було частиною Мозирського повіту; 12 Території земель, які під час розмежування Київського воєводства і Великого князівства Литовського 1621 — 1622 рр. були віднесені до Овруцького повіту, відомі в документах цього повіту не зустрічаються; до 1621 р. центральна їх частина входила до складу Овруцького повіту; така ж належність решти цих земель джерельними тоді ж не засвідчена; після 1622 р. належали Мозирському повіту; 13 Частина території Овруцького повіту до середини XVIII ст., а згодом — Мозирського; 14 Території земель з центром в с. Войтковичі; під час розграницення 1961 — 1922 рр. їх віднесено до Овруцького повіту, після 1922 р. — в складі Мозирського і Пінського повітів; 15 Частина Житомирського повіту останньої території XVI — XVIII ст., за адміністративною реформою 1565 — 1566 рр. належала до Кременецького повіту Волинського воєводства і яку в XVII — XVIII ст. інколи відносили до цього ж воєводства; 16 Частина Житомирського повіту, яку постановила віленського сейму 1565 — 1566 рр. назвала частиною Кременецького повіту Волинського воєводства; 17 Центри повітів; 18 Міста і містечка

Крім репродукцій карт XVI ст., перелічених у згаданій вище Я. Р. Дашкевича статті Східне Поділля..., необхідно врахувати, що ряд карт репродуковано на доброму технічному рівні у виданні: *Krat W. katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji E. Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1978. — Т. 1. Мапу XV — XVI в.

¹ Див.: *Дашкевич Я. Р.* Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. — К., 1990; *Дашкевич Я. Р.* Поділля на картах XV — XVI ст. // Тези доп. обл. наук. конференції «Проблеми історичної географії Поділля». — Кам'янець-Подільський, 1982. — С. 131 — 132; *Дашкевич Я. Р.* Початки історичної картографії Поділля (XV — XVI ст.) // Тези доп. VIII Він. обл. іст.-краєзнав. конф. — Вінниця, 1989. — С. 25 — 26.

² Назви Савраненські, Очаківські та Білгородські поля відомі також в 1620 р. Див.: *Wojcicki K. W.* Biblioteka starożytna pisarzy. polskich // *Pogrom Tatarów przez wielmożnego hetmana koronnego S. Zolkiewskiego*. — Warszawa, 1854. — Т. 3. — С. 225, 228 — 229.

³ *Jablonowski A.* Polska XVI w. — Warszawa, 1897. — Т. 11. — С. 11 — 12. — (*Zrodla dziejowe*; Т. 22); *Танфильев Г. И.* Пределы лесов на юге России. — Спб., 1894; *Петрунь Ф.* Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя: Замітки до Броневського та Боплана // *Журн. н.-д. каф. м. Одеси*. — Одеса, 1926. — 2., № 2. — С. 93 — 94; *Погребняк П. С.* Лісорослинні умови Поділля. — Х., 1931; *Петрунь Ф. Е.* Новые и неиспользованные в науку материалы об южной границе лесов Правобережья Украины. Междуречье Буг — Днепр // *Тр. Одес. ун-та*. — 1962. — 152. — С. 107 — 121.

⁴ Пор.: *Skelton R. A.* Decorative Printed Maps of the 15th and 18th Centuries // A revised edition of old decorative maps and charts by A. L. Humphreys. — London, 1965. *George W.* Animals and Maps. — London, 1969.

⁵ Пор.: *Lister R.* How to Identify Old Maps and Globes with a List of Cartographers, Engravers, Publishers and Globes from c. 1500 to c. 1850. — London, 1963. — P. 61 — 70; *Dainville F. de Le* langage des geographes. Termes, signes, couleurs des cartes anciennes 1500 — 1800. — Paris, 1964; *von den Brincken.* Die Ausbildung der konventioneller Zeichen und Farbengebung in der Universalkartographie des Mittelalters // *Archiv fur Diplomatik*,

Schriftgeschichte, Siegel — und Wappenkunde. — Köln; Wien, 1970. — Bd. 16. — S. 325 — 349.

⁶ *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Спб., 1911. — Т. 4. — Шп. 812.

⁷ Див.: *Сецинский Е. О.* Кодима // Приходы и церкви Подольской епархии. — Каменец-Подольский, 1901. — С. 42. Автор, мабуть, використав місцеву традицію, яка лексикографічно пока що не підтверджується. Назву річки пояснювали також як тюрк. «жінка». Див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1986. — Т. 2. — С. 276. Пропонувалися також угоро-фінська, дакійська, германська і литовська етимології (див.: *Мельничук О. С.* Топоніміка Кодимського району Одеської області // *Мовознавство*. — 1957. — 14. — С. 55 — 56; *Брун Ф.* О родстве гетов с даками, сих последних с славянами и румунов с римлянами // *Брун Ф.* Черноморье. — Одесса, 1879. — Ч. 1. — С. 262 — 263). Аналогічні назви річок на Донеччині й Миколаївщині — аргумент за тюркську етимологію (див.: *Словник гідронімів України*. — К., 1979. — С. 259).

⁸ Про дискусію довкола питання про ідентифікацію річки Аксіацес див.: *Загородовский Н. А.* Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий / *Вісн. Одес. коміс. краєзнавства УАН.* Секція вивчення природ. багатств. — Одеса, 1929. — № 4/5. — С. 39.

⁹ *Heidenstein R.* Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. — Francofurti ad Moenum, 1672. — P. 329 (Nigra Aqua).

¹⁰ Срезневський подає такі відомості про «кольорові» назви річок: «Белою рекою заporожці называли реку Тясмин; Черною — реку Буг; Красною или Червоною — реку Рось» / див.: *Срезневский И. И.* Запорожская старина, 1500 — 1640. — Харьков, 1833. — Ч. 1. — № 3. — С. 791. Джерела відомостей Срезневського неясні.

¹¹ *Радлов В. В.* Указ. соч. — Спб., 1905. — Т. 3. — Шп. 1563 — 1564.

¹² Про це свідчить листування між М.-К. Радвілою (Радзівілом), під керівництвом якого виготовлялася карта Литви, та, мабуть, В. К. Острозьким 1597 р. Див.: *Alexandrowicz S.* Rozwoj kartografii Wielkiego ksistwa Litewskiego od XV do polowy XVIII wieku. — Poznan, 1971. — S. 49, 67; *Дашкевич Я. Р.* Територія України на картах XIII — XVIII ст. // *Іст. дослідження. Вітчизн. історія*. — 1981. — Вип. 7. — С. 90. Участь Острозького гуртка в підготовці карти Радвіла дискутується в літературі; див.: *Alexandrowicz S.* Мапа Wielkiego

Надійшла 1.10.1990 р.

Стаття продовжує освіщення історико-географічного значення карт XVI в., а також зображення на них ландшафту. Предыдущая статья была помещена в сборник «Географічний фактор в історичному процесі». — К.: *Наук. думка*, 1990.

С. Б. ХВЕДЧЕНЯ

КАРТОГРАФІЧНИЙ ЛІТОПИС ЛАВРСЬКИХ ПЕЧЕР

В статті досліджуються старовинні карти підземних лабіринтів Лаврських печер XVII — XVIII ст. як важливе джерело для вивчення історії створення та розвитку пам'яток культури.

Стародавні рукотворні печери завжди викликали великий інтерес дослідників і вчених. Світова історія знає багато прикладів використання таких підземель з релігійною метою — римські християнські катакомби, печерні буддійські монастирі Китаю та Індії, підземні храми Туреччини та ін.

На території нашої країни також знаходяться печерні міста та мо-

© С. Б. Хведченя, 1992

настирі: Чуфут-Кале, Мангуп, Уплісцихе, печери Гареджи (Крим, Кавказ). Широко відомі підземні лабіринти Слов'яногірського монастиря, Успенського собору в Бутученах, Псковсько-Печерського монастиря.

Особливе місце серед підземних пам'яток історії і культури нашої країни належить печерам Києво-Печерської лаври.

Перша літописна згадка про них зустрічається в «Повісті времінних літ». Згідно з цими відомостями, печери в 1051 р. стали місцем заснування Києво-Печерського чоловічого монастиря. Згодом цей монастир став одним з центрів православної віри на Русі, першою школою філософської думки, осередком книгодрукування та іконописного мистецтва, праматір'ю руської науки. Лаврські печери були місцем поховання видатних церковних та політичних діячів того часу і перетворились на місце паломництва віруючих з усієї Росії.

Крім «Повісті времінних літ» та «Києво-Печерського патерика», цінну інформацію про київські підземелля містять свідчення мандрівників — іноземців XVI — XVII ст. Але найбільш повну й цікаву інформацію несуть в собі старовинні карти лаврських печерних лабіринтів.

Старовинні карти — унікальні свідки минулих епох. Інколи вони — єдине джерело історичної інформації, поданої компактною графічною формою. Карти минулих століть незамінні у соціально-історичних дослідженнях, вивченні історії створення та розвитку пам'яток культури.

При вивченні історичних об'єктів та явищ вчені все частіше звертаються до старовинних карт як важливого засобу пізнання історичної дійсності.

Детальному вивченню старовинних карт сприяє історико-джерелознавчий аналіз. Зараз розроблені, хоча й недостатньо чітко, вимоги до такого аналізу. У загальному вигляді він складається з визначення назви карти, дати створення, місця зберігання, ім'я автора, розміру, масштабу, орієнтування, типу умовних знаків, точності, якості оформлення та наукової цінності.

Методика історико-джерелознавчого аналізу повністю залежить від кінцевої мети дослідження, а вона визначає напрям, структуру, вибір критеріїв оцінки, встановлює елементи, які потребують найбільшої уваги дослідника.

На жаль, ми не маємо змоги досконально зупинитися на всіх критеріях джерелознавчого аналізу картографічних зображень лаврських печер, тому обмежимося лише їх стислим переліком. Це дозволить нам не тільки простежити історію розвитку цієї пам'ятки культури, а й проілюструвати еволюцію картографічної науки. Джерелознавчому аналізу перебувала робота по збиранню розрізненого картографічного матеріалу. Внаслідок цілеспрямованого пошуку було виявлено 28 старих картографічних зображень Ближніх та Дальніх печер Києво-Печерської лаври.

Перші картографічні зображення Лаврських печер були надруковані в книзі Афанасія Кальнофойського «Тератургіма» (1638 р.). Вони — важлива віха на шляху вивчення історії підземних лабіринтів.

В 1661 р. в лаврській друкарні був виданий «Києво-Печерський патерик», в якому вміщені дві карти печер. А. В. Постніков називає їх «першими вітчизняними друкованими картами»¹. Але тоді, згідно з цими міркуваннями, карти А. Кальнофойського можна назвати «першими українськими друкованими картами».

Вивченню карт 1661 р. багато уваги приділяв В. С. Кусов². Дослідження достовірності цих картографічних зображень лаврських печер і порівняльний аналіз з більш пізніми картами дозволили зробити висновок про застосування в XVII ст. технічних приладів для зйомки підземель.

Наступна сторінка картографічного літопису лаврських печер — карти, надруковані в 1675 р. в книзі І. Гізіля про київські релігійні підземелля. По суті це видання — латинський переклад «Києво-Печерського патерика». Проведений нами аналіз карт 1661 і 1675 рр. показав, що ці карти ідентичні й відрізняються лише якістю друку.

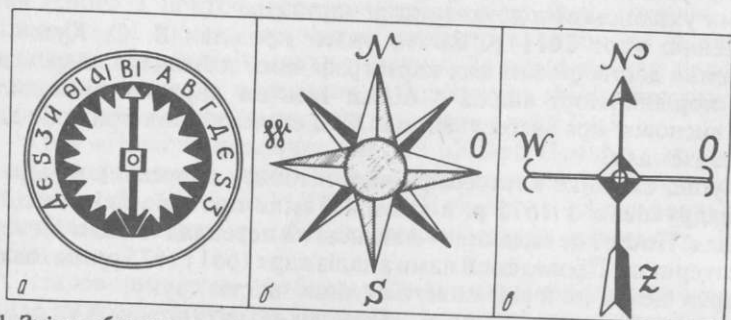
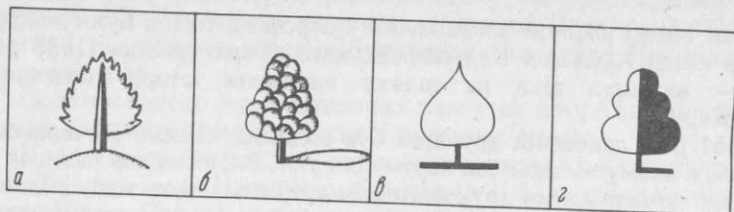
Відомо, що рукописні сувої «Патерика» датуються XV ст., а рукописні оригінали карт лаврських печер до цього часу не знайдені. Без сумніву, ці рукописні креслення змогли б багато чого розповісти, відкрити не одну таємницю підземних ходів монастиря. Пошук рукописних карт цього періоду необхідно продовжувати, вони чекають на своїх дослідників.

Картографічні зображення XVIII ст. значно відрізняються від попередніх своїми якістю і точністю. Так, наприклад, карти 1701 р. виявлені нами у Центральній науковій бібліотеці АН України, більш повно доносять ситуацію, яка відображена новими умовними позначеннями.

Перші картографічні зображення печер, складені професійними топографами, з'явилися в 1744 р. Ці карти стали основою для наступних карт другої половини XVIII — початку XIX ст. Порівняльний аналіз сучасних карт і карт 1747 р. наочно підтвердив їх достатньо високу точність.

Дивують своєю геометричною точністю і майже сучасними зображувальними властивостями карти 1825 р., які були складені для книги Є. Болховітінова. Висока якість зйомки і оформлення цих карт ставлять їх на визначне місце серед інших картографічних зображень печер. Навіть карти 1951 р. були складені на основі карт 1825 р. з невеликими доповненнями.

Досліджуючи різноманітність картографічних зображень печер, легко побачити, що на різних картах об'єкти зображені різними умовними знаками. Таким чином, ми маємо можливість простежити еволюцію умовних позначень у цьому проміжку часу, дослідити зміни, які відбувались у картографії за 350 років.



Мал. 1. Зміни зображень знаків листяних дерев на старовинних картах. Мал. 2. Зміни зображень, що орієнтували старовинну карту

Розглянемо, наприклад, зміни зображень знаків листяних дерев (мал. 1).

Кожен автор старовинних карт пропонував свої варіанти знаків. При складанні карт застосовувались різні графічні засоби — туш і перо, акварель і пензель. Автор книги намагався створити зображення, максимально подібне до реального.

Цікаві зміни відбулися й у зображенні, яке дозволяло правильно зорієнтувати карту (мал. 2). Так на картах 1661 р. зображений диск сонячного годинника зі стрілкою, що вказує на південь. У XVIII ст. з'являється зображення компасної рози. Це зображення стає обов'язковим для усіх карт XIX ст. Зараз воно зустрічається уже рідко, тому що всі сучасні карти орієнтовані на північ.

Багато цінної інформації містять в собі старовинні карти. Вони можуть задовольнити потреби історичної науки в оперативному і дуже економічному засобі вивчення пам'яток культури, архітектури та археології. Шкода, що такі унікальні старовинні карти заповнюються пилом в закритих фондах. Постійно діюча виставка «Карти Києво-Печерської лаври» дозволила б ознайомити широкі кола відвідувачів з дуже цікавими сторінками нашої історії.

¹ Постников А. В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. — М., 1985. — 214 с.

² Кусов В. С. Картографическое искусство русского государства. — М., 1989. — 96 с.

Надійшла 1.10.1990 р.

В статье исследуются старинные карты подземных лабиринтов Лаврских пещер XVII — XVIII вв. как важный источник для изучения истории создания и развития памятников культуры.

І. О. КІКУ

АКТОВІ КНИГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття висвітлює значення актових книг гродських і земських судів Правобережної України для вивчення різних питань історичної географії.

Діяльність судово-адміністративних органів, в тому числі гродських і земських судів на Правобережній Україні в XVI — XVIII ст., знайшла своє відображення в актових книгах цих установ, що були офіційно введені Статутом Великого князівства Литовського 1529 р. при гродських судах і Статутом 1566 р. при земських судах¹.

В XIX ст. ці актові книги були зібрані в Київському Центральному архіві. В перші роки в архів було доставлено 5838 книг. На початку XX ст. їх налічувалось 5938, а напередодні Великої Вітчизняної війни — 6027².

Під час війни зібрання сильно постраждало. Більша частина книг була вивезена до Німеччини, а інша під час бомбардування міста згоріла разом з будинком Київського університету, де зберігалася. В 1945 — 1946 рр. 1175 актових книг було повернуто до Києва³.

Зараз в ЦДІА УРСР в м. Києві зберігаються 2119 книг судово-адміністративних установ Правобережної України XVI — XVIII ст., що дорівнює 35,1 % від повоєнної кількості. Гродські і земські книги Правобережної України становлять в цьому зібранні 1225 томів, що становить 57,8 % загальної кількості книг. Серед них 212 книг земських судів і 1073 — гродських.

Один із засновників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів М. Д. Іванишев підкреслював, що актові книги — «єдиний у своєму роді і тому досить важливий матеріал для вітчизняної історії»⁴. О. І. Левицький вважав їх невичерпним джерелом для всебічного вивчення минулого Правобережної України⁵. В. О. Романовський, який у 1921 — 1931 рр. був директором Центрального архіву давніх актів у Києві, відзначав, що за цінністю у вивченні економічної, суспільної, культурно-побутової та правової історії краю ці матеріали не мають собі рівних⁶. Так, публікація актових матеріалів в середині XIX ст. остаточно спростувала загальноприйнятну думку про споконвічну належність Правобережної України до Речі Посполитої. Цей результат історичних досліджень був настільки несподіваним, що деякі шовіністично настроєні діячі Польщі оголосили їх фальшивими⁷.

Потрібно зазначити, що характер і зміст діяльності цих судів

© І. О. Кіку, 1992

спричинився до того, що актові книги стали по суті єдиним документальним джерелом масового характеру з історії Правобережної України феодального періоду.

Дуже цінними в актових книгах є подібні реєстри, інвентарі, орендні та заставні листи, численні «протестації» та «маніфестації» феодалів з різних приводів, «юраменти», «реляції» та «оповідання» возних (судових виконавців) та ін.

Актові книги містять багато даних для вивчення чисельності населення та його територіального розміщення по воєводствам Правобережної України. Зокрема, вони дають можливість переглянути одержані оцінки населення Правобережної України першої половини XVII ст.

В різний час питаннями історичної демографії України займалися О. Яблоновський, М. В. Володимирський-Буданов, О. І. Баранович, І. П. Крип'якевич. Головним джерелом визначення чисельності населення, кількість міст і сіл були для них подібні реєстри 1629 і 1640 рр.

За підрахунками О. Яблоновського, на території Правобережної України мешкало 936796 чоловік, а на Правобережній і Лівобережній Україні (за винятком Чернігівщини) — не більше 1 млн на 1 км² в середньому, вважав він, припадало 5 — 6 мешканців⁸. Такої низької за людністю не було в жодній країні Європи. Так, заселеність Померанії, що вважалась дуже низькою, дорівнювала 8,2 мешканця на 1 км². А взагалі заселеність в європейських країнах коливалась від 12 до 45 чоловік на 1 км²⁹.

Особливо малонаселеним на Правобережжі, твердив О. Яблоновський, було Київське воєводство (234 тис. мешканців, або 1,9 особи на 1 км²)¹⁰.

М. Ф. Володимирський-Буданов піддавав критиці розрахунки О. Яблоновського, але також вважав заселеність України низькою¹¹.

О. І. Баранович вперше довів значно більшу заселеність Волині в першій половині XVII ст. і висловив припущення про досить густу заселеність південної Київщини і Брацлавщини. За його оцінкою, населення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. становило 655 500 чоловік. Цей результат він одержав, виходячи з даних подимного реєстру 1629 р. про кількість димів Волині (108460), обраховуючи середнє значення кількості мешканців одного диму рівним шести¹².

З цією оцінкою погоджувався І. П. Крип'якевич. Він обчислив кількість населення Київщини в 352000 — 422400 чоловік і Брацлавщини — в 325075 — 390290 осіб, виходячи з даних подимного реєстру 1640 р. щодо кількості дворів на Київщині і рахуючи 5 — 6 душ на двір¹³.

Віддаючи данину О. І. Барановичу і І. П. Крип'якевичу, вважаємо, що і їх оцінка населення Правобережної України напередодні визвольної війни, а саме 1 млн 464 тис. чоловік, занижена.

Помилка у визначенні чисельності населення Правобережної Ук-

раїни, що допущена різними дослідниками, обумовлена неправильною оцінкою ними середнього значення кількості мешканців одного диму.

Актові книги формально не фіксували спеціальної інформації кількості членів селянської родини, але разом із тим вони несуть велику кількість побічних даних для вивчення цього питання.

Зокрема, в багатьох «протестаціях» шляхтичі про «розогнане» підданих або «викочене» їх з маєтків перераховується родина підданого, враховуючи дорослих і дітей. Так, з протестації шляхтичавласника дізнаємося, що з с. Богурино під час оренди 1642 р. розійшлося шість селян, в тому числі «Ярмак Олецкевич и жоною и шесторгом дитей, Хилко Олецкевич з жоною и пятергом дитей»¹⁴.

Особливу цінність мають акти, що містять дані про мешкання в одному димі кількох родинних сімей. Так, в с. Омеляні Луцького повіту в 1642 р. передавали в оренду «хлопов двох, братю рожоних, в едней халупе будучих»¹⁵, в с. Переспі того ж повіту — «підданих двох в одній хаті мешкаючих»¹⁶.

Дуже цікавим є з цього погляду інвентар містечка Веледник, де перераховуються тільки чоловіки селянських сімей. Так, в одному димі проживали «Гришко Матусевич із зятем своїм Ненадом, Гришко сина має одного Степана, Ненад сынов маєт чотири», тобто тільки чоловіча частина цього диму становила сім чоловік. Три брати Андрій, Остап, Іван Трохимовичи проживали в одному дворі, чотири брати Малишко, Денис, Гришко, Іван Мишкевичи також мешкали в одному димі. Гринь Поленикович мешкав в одному дворі з двома синами Мишком і Окулою, а у сина Мишка своїх синів було чотири. В селі Закорничи в одному димі проживали шість братів Рогалевичів: Олешко, Яцко, Паршук, Єсько, Оникій, Мартин, а Олешко ще мав і свого сина¹⁷. Тобто в даному випадку в одному димі могли проживати разом шість сімей, бо, зрозуміло, що малі діти в таких документах не брались до уваги, перераховувались самостійні господарі диму. Значить, всі ці шість братів виступали на одному рівні.

Часто в одному димі разом з його мешканцями жили ще й комірники, або підсусідки, які не мали свого житла. В с. Милятині Луцького повіту на п'ятьох півволочних селян і трьох четвертинників приходилося 10 підсусідків¹⁸. Підсусідки і комірники не були самотніми, а теж мали свої сім'ї. Серед 10 комірників с. Свирино перераховуються «Кушнериха вдова з зятем, Мартин Самков зять, Іваниха вдова з хлопчиком»¹⁹.

Крім того, в актах зустрічається ще й категорія так званих приписних селян, на яких не звертали уваги дослідники. Так, згадуються приписні селяни в с. Волбарові, прочому в одного господаря було кілька приписних²⁰. В містечку Ходоркові в 1639 р. на 19 підданих приходилося 65 приписних²¹.

Наведені факти свідчать, що оцінка середньої кількості членів селянського диму повинна бути переглянута в бік її суттєвого збільшення.

Таким чином, документи актових книг свідчать про те, що кількісний склад селянської сім'ї був значно більшим, ніж вважали згадані вище дослідники. Крім того, актові книги дають можливість зібрати статистичні дані, на підставі яких можна буде переглянути середнє значення членів селянського диму в бік його суттєвого збільшення.

Дані актових книг дають можливість дослідити кількісний склад населення того чи іншого населеного пункту та його зміни. Так, в 1640 р. у с. Толтолісі налічувалось 650 димів, у містечку Чорнобилі — 262, слобідці Чорнобильській — 60, с. Корачеві — 74, містечку Новосілках — 135, Красносілках — 115, в Старому і Новому Коростишеві — 480²². Крім того, «юраменти» дають змогу прослідкувати зміни в кількісному складі окремих населених пунктів. Так, згідно з «юраментом» в місті Старек в 1629 р. налічувалось 396 димів, а в 1640 — 226, в с. Койлові — відповідно 26 і 15²³.

Дізнаємось і про те, що в с. Омелянику сім «халуп, а старих тільки три дворисча, а прибудованих ново того року еше и не зовсім две»²⁴.

Реєстри вибирання «подимного» дають відомості про етнічний склад населення. Так, в містечку Вільську Житомирського повіту Київського воеводства в 1640 р. димов християнських налічувалось 251, єврейських — 50²⁵, в містечку Деражна Луцького повіту євреїв-«караїмів» — 40 димів, а в євреїв «рабанських» — 21 дим, «а християнських, де на тот час жиди мешкають», — 4;²⁶ в містечку Степаню було димів 70, в Бережниці — 39, а християнських, де євреї мешкають, — 2²⁷; в місті Озеряни Володимирського повіту — 40 димів, а єврейських — 6²⁸. В Луцьку також проживали євреї «так збори рабанским яко и караимским». Біля міста розташувалось село Красное «с подданными в нем будущими немецкое»²⁹.

В польській історіографії поширеною була теза про значну міграцію польського селянства у східно-українські землі, про історичну заслугу та історичну місію Польщі в заселенні і освоєнні України. Наприклад, Бобжинський пише, що «польський народ» з легкої руки короля Казимира «переселявся на Русь, колонізував її пустині, ширив в ній польські звичаї, освіту й мову»³⁰. Ще більше розвинув цю тезу О. Ядлоновський, що перетворив її на теорію так званої культурної місії Польщі на українських землях в цілому ряді своїх творів³¹. Але сам же О. Ядлоновський змушений був признати, що в джерелах він не зустрів фактів, які б свідчили про якусь міграцію польських селян у східно-українські землі. Так, він говорить, що часом були селяни з Червоної Русі, з руських земель Литви, з Підляшшя один раз, але «з земель щиро польських або литовських жодного разу»³².

Так, переглядаючи поіменні реєстри селян в документах актових книг зазначеного періоду, не вдалося виявити серед селянського населення вихідців з Польщі. Не зустрічається також протестацій польських феодалів з приводу втеч польських селян до Північно-Східної України. З другого боку, масмо численний матеріал про

міграцію українського селянського і міщанського населення Правобережної України на схід і південь, ближче до «козацької волі». Потрібно зазначити, що втікачі з Волині переходили на Брацлавщину і Київщину. Документи свідчать, що дуже часто переселення мали масовий характер. Так, в 1645 р. з с. Семенова Кременецького повіту «збегло» 14 селянських сімей, з с. Далівки — 44 сім'ї, в 1647 р. з передмістя містечка Рафаловки «переднейших господаров з детьми петдесят проч пошло»³³. А в 1646 р. «розных дней и месяцев» в коростишовських маєтностей Замоївських «до пятисот человека хлопов тяглых и добре заможистых...прыврозействия мусели»³⁴.

Деякі акти зазначають, де осіли збігли селяни. Так, в 1646 р. чотири підданих с. Серхова збігли до містечка Соколя, в 1641 р. чотири підданих с. Демидова переселились до с. Ридкова³⁵. В 1646 р. п'ять селян з с. Кам'яного Броду збігли до слободи «новоосаженое названое Крыму маєтності отца Петра Могили митрополита Киевского»³⁶.

Іноді втікачі, як свідчать документи, переселялись і за межі України. Так, у 1641 р. селяни і міщани містечка Калюса Брацлавського воеводства, яких шляхтич-орендар гнобив усякими способами — забирав худобу, ув'язнював і бив, — з'єднавшись, однодушно заявили магістратові, що залишають місто і групою в 40 чоловік з жінками, дітьми та всім майном перейшли Дністер і оселились в Молдавії. Через деякий час вони повернулися вже озброєним загоном і вивезли з собою ще 30 сімей³⁷.

Найбільшу цінність для вивчення процесу міграції населення, його напрямів і розмаху мають «юраменти» — присяги, в яких зазначається загальна кількість селянських «димів» і кількість сімей, що втекли. З метою визначення масштабів такого явища як втечі були зібрані статистичні матеріали по 49 селах Волині: Луково, Воля Загоровська, Деражна, Городище, Пашутинці, Радосюлка, Цвитоша, Симонівка, Ягідне, Бачмановка, Меньківці, Звачів, Дяків, Премишль, Богурино, Підлиски, Городок, Карасин, Маневич, Лопавши, Радович, Павлович, Лесов, Вараш, Заблоче, Суха Воля, Яровиці, Єзере, Чолниці, Воля Супрунівська, Секиричі, Серховичі, Березово, Смоличав, Лотівка, Саварець, Гайворонець, Губче, Партинка, Онисків, Курганівка, Онискова, Москвичринівка, Чепелівка, Волиця, Ледава, Киянка, Пуцеревин, Цевелічі, в яких нараховувалось 1967 «димів»³⁸.

Для визначення масовості і рівномірності розповсюдження втеч селян були введені такі характеристики: відносна кількість збіглих селян по окремих селах визначалась у відсотках і загальна відносна кількість збіглих селян по всіх селах також у відсотках. В числовому варіанті були одержані результати:

- з 1967 «димів» збігло 535 селянських родин;
- середній по селам процент збіглих селян становить 23,1 з середньоквадратичним розкидом, рівним 17,9 %;
- загальний процент збіглих селян по всіх селах дорівнює 27,2 з середньоквадратичним розкидом, а це 12,3 %.

Таким чином, дослідження свідчать, що актові книги дають багатий матеріал для вивчення народонаселення того чи іншого регіону, його розташування по населених пунктах, міграції та її напрямів.

Багато відомостей містять актові книги про промисли і ремесла. Особливо розвинуто було бортництво завдяки великим лісовим масивам. Уявлення про площу лісів, борів і пушч дають такі дані. В дуброві Червонової, що належала до м. Червоного Житомирського повіту, під час наїзду в грудні — лютому 1646 р. «в короткий час большеї тридцати тисечей дубов вытато»³⁹. Поблизу с. Кошова в Житомирському повіті знаходились тейковські і цвілковські дуброви, де було розвинуто бортництво⁴⁰. В Луцькому повіті бортництвом займалися селяни сіл Подрижа Великого, Омелянка, Баковців⁴¹. «Сосни и дубы з пчолами» мали селяни сіл Молодилова, Пилиповки під містечком Русановим Житомирського повіту⁴² та ін. Відомостей про борти і бортництво в документах актових книг буває багато. Але займалися вже і бортництвом. Так, в с. Омелянах Луцького повіту піддані селяни Яско й Андрій «улля» тримали⁴³. Згадується пасічник і в селі Баковці⁴⁴.

Дуже розвинутим було млинарство. Майже в усіх актах про заставу і оренду маєтків згадуються млини, а при переліченні підданих селян — мельник. Так, мельники згадуються в селах Пуцеревиці, Копавчі, Коршові, м. Лешневі Луцького повіту, в селах Жерев, Бабиничі, Лукашовці, м. Новому Коростишеві Київського воєводства⁴⁵. Лише в Овруцькому повіті в 1640 р. було в м. Володарці «3 кола млиновых», в містечку Антонові — 2, в м. Іргачові — 2, м. Торчинці — 12, с. Чернехові — 1⁴⁶.

За актами можна встановити і місце розташування млинів. Так, в с. Лукашівці Київського воєводства млин містився в Коростишівському ключі «на речце Вилей вишей рудни старой»⁴⁷. В селах Жереві і Бабиничі Овруцького повіту млини розташовувались «на речце Жерев»⁴⁸, в с. Космачові Луцького повіту «млини фолюшний» — в «урочиску Жолни»⁴⁹.

З ремісничих професій в документах актових книг найчастіше згадуються ковалі, кушніри, шевці, рудники, гончарі.

В 1640 р. було надано «Привілей его кор. мл. конфирмации цехови кравецкому і кушнерскому в месте Луцку будучим даного»⁵⁰.

Луцьк належав до староства Луцького і був королівським, тобто державним, містом. Але в ньому, як і в інших королівських містах, існували так звані юридики — земельні володіння світських і духовних феодалів, що не підлягали міській адміністрації. Іноді вони включали цілі квартали з ремісничим та торговим населенням. Так, шляхтич Олександр Кобецький в 1643 р. «зкупивши грунты и пляцы в Лецке, халуп кілька на них побудовавши, не только людных, але и цехмистров, и рудников, реместников господарями починивши и осадивши»⁵¹.

Ремісники мешкали і в селах. Так, згадується «Андрей Ткач ремесник дворний» в с. Черчиці Володимирського повіту⁵². В с. Бон-

дари Овруцького повіту мешкали коваль, токар, кілька рудників⁵³. Іноді цілі села спеціалізувались на якомусь ремеслі. Так, в с. Колчині Луцького староства вже в 1640 р. мешкали «вси гончары»⁵⁴.

Актіві книги свідчать, що значного поширення набули сільські промисли, безпосередньо не зв'язані з сільським господарством, по виробництву заліза, поташу, «шмалцукги» та ін. Так, в 1640 р. земський суддя Луцького повіту продав за 200 тис. злотих Стефанові Святополку Четвертинському місто Володимирець і села Новаки, Андручу, Радежов, Печонки, Воронки, Бодиново, озера Хиноч, Рибичичи, Трипутни, Липно в Луцькому повіті «з рудами, руднями, будами і паленем в них поташов»⁵⁵. В березні 1640 р. Людвиг Олизар Волчкович заставляв Павлови Щениевському за 5,5 тис. злотих «рудний з рудницею і начинем до нее належачым в грунте Ханевским на рече Жеревке, названої Ревузка, збудованої и на волне обране руды з инших маєтностей.. в Старом Селе и Студеної Воде»⁵⁶. Часто це виробництво досягало досить значних розмірів. Так, з маєтностей князя В. Д. Заславського містечка Степані і міст Березниці і Держані в 40-х роках XVII ст. щороку вивозили «до Бережець над Буг попелу 200 лаштов смалцукги и пятсот шифунтов поташу доброго»⁵⁷. Документи актових книг вказують і шляхи транспортування продукції промислів. З Михновських пушч Володимирського повіту «выробленые попел і шмалцукга лаштов 50 и 8 лаштов смолы» відправлялись «Бугом рикою плывучие» до Гданська⁵⁸. З маєтностей князя Миколи Четвертинського Комаргорода в 1638 р. вивозили також до Гданська «поташу бочок двесте а шмалцукги лаштов петдесят»⁵⁹.

Часто акти конкретизують місце розташування самих буд. Так, в згадуваних маєтностях В. Д. Заславського певна частина буд знаходилась в «пущах степанських біля села Бужак»⁶⁰.

Рудні і млини розташовувались по берегах річок, що свідчить про частково механізовану праця за допомогою водяного колеса. А часто акти вказують на це і більш чітко, називаючи їх «кола рудницькие», або «кола млыновые». Так, рудня Вилейська біля міста Коростишева знаходилась «над рекою Вилею» в Овруцькому повіті⁶¹. В цьому ж повіті «2 кола рудницьких» було в містечку Чернехові і «3 кола рудницьких» в селі Бондари. В цьому ж селі були коваль и «zstokarz»⁶².

Розповсюдженням серед промислів було куріння горілки. Так, в с. Мосчи в Спепанському ключі Луцького повіту було налагоджене виробництво горілки⁶³. «Бровар с солодовнею под горой над речкой Каменкою» знаходився в Житомирському повіті⁶⁴.

Актіві книги містять величезну кількість географічних назв населених пунктів, річок, пушч, дібров, як правило, із зазначенням повіту, воєводства, ключа та їх приналежності до певних власників. Так, документи повідомляють, що містечко «Красная Вилиа и села и приселки до него належачие Старая и Новая Вили, Щегли, Здвижденя, другос Здвижденя, место Романовка и слободка Новоосаженая» знаходились у воєводстві Київському, повіті Житомирському, а належали

пшляхтичеві Єреміяшу Тиші-Биковському⁶⁵. Село Поромляни знаходилося у ключі Горошківському Київського воєводства⁶⁶. До Веледницького ключа Київського воєводства входили м. Веледники, до якого «належали» села Старий Веледник, Сороконець, Красиловка, Прибитки, Щеровка, Закорнац, П'ятки, Белки, Суцани, Стуговширна, Хлупляни, Нагорани, Оляни, Бокиев-шизна, Сробелич, Юрковшизна, Бобрічи, Кгісисов⁶⁷. До містечка Шумська належали «приселки его Васковци, Залуж, Круголец, Литовища»⁶⁸, до містечка Яновка Житомирського повіту — с. Березовиці⁶⁹. До міста Романовка Луцького повіту Волинського воєводства належали села Старі Колки, Ситниці, Рудники, Радниці, Яблонки, Стара і Нова Черногородка, Маневиці, Карасин, Градиско і містечко Чернявка⁷⁰, до містечка Берестечка — села Остриєв, Солонево, Волки⁷¹, до королівських маєтків так званих «королівщини» — в Луцькому повіті Волинського воєводства міста Луцьк і села Колчино, Голешов, Своз, Красное, Гнидава⁷², Київського воєводства містечка Сквиря, Романовка, Чернявка, Ставише, Сжидовще⁷³.

Документи актових книг підтверджують, що великим землевласником була церква. Наприклад, до Луцької єпископії належало містечко Рожиці із селами Дубисче, Тополное, Чибин, Жолобове, Пожарки, Теремное, Липляни, Полонное Малое і «приселками» Островець, Жабче, Губино Тернки, Седмярки⁷⁴, до єпископії Володимирської — м. Озеран, села Городок, Яневич, Щенютино⁷⁵, села Жидичин, Клепачев, Сапогов, Боголюбово, Рукин — до церкви і монастиря Жидичинського⁷⁶, маєтність Городецька, що біля села Понебиля, — до Києво-Печерського монастиря⁷⁷. Пожалування нових маєтків церкві відбувалось і в цей час. Наприклад, в 1640 р. каштелянка Смоленська Регина Соломирецька в м. Гощі Луцького повіту «на передмостю фундовавши монастир, на поставене церкви і монастиря знесла домов сорок з фундаменту, где церков і монастир на тых пляцах», а через деякий час «церкви там же на передмостю змурованої заложена святого Архангела Христова Михайла» надала на «вечност» село Курозвони Луцького повіту⁷⁸.

За документами актових книг можна прослідкувати зміни назв деяких населених пунктів. Іноді подаються дві назви того чи іншого міста — нова поруч із старою: місто «Чернявка алиас Перштина», місто «Соколя albo Курчиць», «место Андреево алиас Бережное», «село Волки алиас Покгони»⁷⁹.

Іноді подаються назви певних частин міста або села. Так, в одному з актів зазначається, що частина містечка Городища Житомирського повіту «Трыбисов називається»⁸⁰, а передмістя Гощі в Луцькому повіті називалось Залозець⁸¹, в селі Колчино Луцького повіту дворище «назване Котовщина перед тим прозывается Были — ковсчизна»⁸².

За актовими книгами можна визначити місцезнаходження деяких маєтностей, пахотних земель, містечок, сіл, пуц і дібров. Так, маємо відомості, що с. Толмачове знаходилося на р. Горині⁸³, с. Селецьке в

Житомирському повіті Київського воєводства — «межи речкою Половнею і Тростеницею»⁸⁴, маєтність Олизаров-Волчкевичей Митени в повіті Житомирському — «ключу Коростышовским над рекою Тетеревою»⁸⁵. Сіножати с. Топольного знаходились «над Стыром»⁸⁶, біля с. Бужак — пуці Степанські⁸⁷, поблизу м. Берестечка і сіл Солонево і Остриєво — ліси і бори берестецькі, «де дерева розмаитые»⁸⁸. Село Красное під Луцьком згадується з «перевозом под тым же самом Красным на реце Стыру будучым немецким»⁸⁹.

Таким чином, наведені вище дані свідчать, що актові книги гродських і земських судів містять найрізноманітнішу інформацію для дослідження різних питань історичної географії Правобережної України XVII ст., а саме: чисельності населення, його структури, етнічного складу, розміщення, напрямів міграції. Зокрема, матеріали актових книг дають можливість переглянути оцінки і характеристики стану і розвитку продуктивних сил в сільському господарстві і ремісничому виробництві, дати більш достовірну характеристику економічного становища селянства і міщанства України напередодні Визвольної війни 1648 — 1654 рр.

¹ Статут Великого князівства Литовського 1566 г. — М., 1855.

² Проценко Л. А. З історії заснування та діяльності архіву давніх актів в м. Києві // Наук. інфор. бюл. Арх. упр. УРСР. — 1962. — № 3. — С. 25.

³ Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні /1918 — 1973/. — К., 1975. — С. 161.

⁴ Романовський В. О. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. — К., 1929 — С. 2.

⁵ Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии // Тр. XI археол. съезда в Киеве 1899 г. — М., 1902. — Т. 2. — С. 55.

⁶ Романовський В. О. Київський архів давніх актів // Архівна справа. — Х., 1925. — Кн. 1. — С. 86.

⁷ Там же. — С. 95 — 96.

⁸ Źródła Dziejowe. — Warszawa, 1877. — Т. 5. — S. 6.

⁹ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. — К., 1930. — С. 19.

¹⁰ Źródła Dziejowe. — 1889. Т. 20. — S. 87.

¹¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии (1569) // АЮЗР. — Киев, 1882. — Ч. 7, т. 2. — С. 33.

¹² Баранович О. І. Вказ. праця. — С. 32 — 34.

¹³ Крип'якевич О. І. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 16 — 18.

¹⁴ Центральний держ. іст. арх. УРСР в м. Києві. — Ф. 25. Луцький гродський суд. — Оп. I, спр. 231. — Арк. 744 — 749. — (Далі: ЦДІА УРСР у м. Києві).

¹⁵ Там же. — Спр. 216. — Арк. 441 зв. — 444.

¹⁶ Там же. — Спр. 230. — Арк. 845 — 847.

¹⁷ Архив Юго-Западной России. — Киев, 1867. — Ч. 6, т. I. — С. 244 — 253.

¹⁸ ЦДІА УРСР в м. Києві. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 219. — Арк. 344 зв. — 347.

¹⁹ Там же. — Ф. 28, Володимирський гродський суд, оп. I, спр. 77. — Арк. 1319 — 1322 зв.

²⁰ Там же. — Арк. ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 217. — Арк. 287 зв. — 289 зв.

- 21 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 9. — Арк. 167 — 168 зв.
- 22 Там же. — Спр. 9. — Арк. 871 — 873.
- 23 Там же. — Арк. 912 — 914.
- 24 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 222. — Арк. 649 — 650.
- 25 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 9. — Арк. 872.
- 26 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 234. — Арк. 820 зв. — 821.
- 27 Там же. — Спр. 294. — Арк. 822 зв. — 823 зв.
- 28 Там же. — Ф. 28. Володимирський гродський суд, оп. I, спр. 75. — Арк. 1117 — 1120 зв.
- 29 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 43. — Арк. 1359 — 1360 зв.
- 30 *Bobrzynski M. Dzieje Polski.* — Warszawa, 1927. — Т. 5. — S. 46.
- 31 *Źródła Dziejowe.* — Т. 20. — S. 87.
- 32 *Ibid.* — Т. 22. — S. 129.
- 33 Україна перед визвольною війною 1648 — 1654 рр.: 36. документів (1639 — 1648). — К., 1946. — С. 101, 123 — 127.
- 34 ЦДА УРСР в м. Києві. — Ф. II, оп. I. — Арк. 369 — 369 зв.
- 35 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 259. — Арк. 229 — 231; спр. 227. — Арк. 169 зв.
- 36 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 11. — Арк. 717 — 717 зв.
- 37 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 43. — Арк. 257 — 258.
- 38 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 214. — Арк. 241 зв. — 242, 243 — 245, 422 зв. — 423 зв.; спр. 222. — Арк. 465 — 465 зв., 515 — 516, 522 — 523 зв., 535 зв. — 536, 545 — 545 зв., 552 зв. — 554 зв., 588 — 589, 594 — 595, 596 — 597, 624 — 625 зв., 625 зв. — 626, 652 — 653; спр. 224. — Арк. 38 зв. — 39, 97 — 97 зв.; спр. 232. — Арк. 135 — 135 зв.
- 39 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 11. — Арк. 170 — 173 зв.
- 40 Там же. — Спр. 9. арк. 843 — 844.
- 41 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 229. — Арк. 52 — 54; Спр. 256, арк. 119 зв. — 122; спр. 246. — Арк. 999 — 1000 зв.
- 42 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 9. — Арк. 735 зв., 808 — 810.
- 43 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 256. — Арк. 126 зв. — 128 зв.
- 44 Там же. — Спр. 246. — Арк. 999 — 100 зв.
- 45 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 42. — Арк. 1052 — 1057; — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 225. — Арк. 809 — 813; Спр. 221. — Арк. 289 — 291; Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 9. — Арк. 118 — 188 зв.; спр. 11. — Арк. 136 зв. — 137 зв.
- 46 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 9. — Арк. 604 — 613 зв.
- 47 Там же. — Спр. 11. — Арк. 136 зв. — 137 зв.
- 48 Там же. — Спр. 9. — Арк. 118 — 118 зв.
- 49 Там же. — Ф. 25. Володимирський гродський суд, оп. I, спр. 76. — Арк. 385 зв. — 391 зв.
- 50 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 236. — Арк. 404.
- 51 Там же. — Спр. 222. — Арк. 61 зв. — 62 зв.
- 52 Там же. — Ф. 28. Володимирський гродський суд, оп. I, спр. 77. — Арк. 17 зв.
- 53 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 9. — Арк. 604 — 613 зв.
- 54 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 43. — Арк. 185 — 188.
- 55 Там же. — Спр. 43. — Арк. 1176 зв.
- 56 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 15. — Арк. 232 — 233; Спр. 9. — Арк. 117 зв. — 118.
- 57 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 217. — Арк. 414 — 415.

- 58 Там же. — Ф. 28. Володимирський гродський суд, оп. I, спр. 74. — Арк. 312 — 312 зв.
- 59 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 41. — Арк. 304 — 304 зв.
- 60 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 229. — Арк. 634 зв. — 636 зв.
- 61 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 9. — Арк. 561 — 562 зв.
- 62 Там же. — Спр. 9. — Арк. 604 — 613 зв.
- 63 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 256. — Арк. 527 — 530.
- 64 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 11. — Арк. 812 — 812 зв.
- 65 Там же. — Спр. 9. — Арк. 955 — 955 зв.
- 66 Там же. — Спр. 11. — Арк. 452 — 452 зв.
- 67 Там же. — Спр. 9. — Арк. 856 — 857.
- 68 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 45. — Арк. 43 — 46 зв.
- 69 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 9. — Арк. 682 зв. — 685.
- 70 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 41. — Арк. 233 — 239 зв.
- 71 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 237. — Арк. 74 — 75.
- 72 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 43. — Арк. 185 — 187.
- 73 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 11. — Арк. 893 зв. — 895.
- 74 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 214. — Арк. 208 зв. — 209 зв.; спр. 210. — Арк. 696 — 699; Арк. 700 — 702.
- 75 Там же. — Спр. 235. — Арк. 429 — 430 зв.; Ф. 28. Володимирський гродський суд, оп. I, спр. 73. — Арк. 1713 — 1720.
- 76 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 229. — Арк. 671 — 678 зв.; спр. 234. — Арк. 166 — 170, 257 зв. — 261.
- 77 Там же. — Ф. 28. Володимирський гродський суд, оп. I, спр. 77. — Арк. 1280 — 1284.
- 78 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 43. — Арк. 1088 — 1093; Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 232. — Арк. 83 — 83 зв.
- 79 Там же. — Спр. 237. — Арк. 74 — 75; спр. 214. — Арк. 363 — 365, спр. 217. — Арк. 343 — 344 зв., 385 зв. — 386 зв.
- 80 Там же. — Ф. 43. Брацлавський земський суд, оп. I, спр. 1. — Арк. 89 — 91 зв.
- 81 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 225. — Арк. 417 зв. — 420.
- 82 Там же. — Спр. 217. — Арк. 362 — 363.
- 83 Там же. — Спр. 219. — Арк. 400 зв. — 403.
- 84 Там же. — Ф. 11. Житомирський гродський суд, оп. I, спр. 11. — Арк. 699 зв. — 700 зв.
- 85 Там же. — Спр. 11. — Арк. 417 — 417 зв.
- 86 Там же. — Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. I, спр. 225. — Арк. 665 — 666 зв.
- 87 Там же. — Спр. 229. — Арк. 634 зв. — 636 зв.
- 88 Там же. — Спр. 237. — Арк. 74 — 75.
- 89 Там же. — Ф. 26. Луцький земський суд, оп. I, спр. 43. — Арк. 1359 — 1360 зв.

Надійшла 1.10.1990 р.

Статья освещает значение актовых книг гродских и земских судов Правобережной Украины для изучения различных вопросов исторической географии.

Н. О. ГЕРАСИМЕНКО

БАТУРИН — РЕЗИДЕНЦІЯ ГЕТЬМАНІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлюється історія міста Батурина — резиденції гетьманів Лівобережної України XVII — XVIII ст.: Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, К. Горумовського.

На Чернігівщині, на живописному березі р. Сейму, розташоване місто Батурин, яке виникло на початку XVII ст.¹

У ході Визвольної війни 1648 — 1654 рр. українського народу проти польських магнатів і шляхти місто стало центром сотні і увійшло спочатку в Чернігівський, а після 1649 р. у Ніжинський полк. У 1654 р. за Переяславським договором Україна була приєднана до Російської держави. У зв'язку з цим жителі Батурина, як і інших міст України, були приведені до присяги на вірність царю².

За описом, складеним у 1654 р., у місті налічувалося 760 дворів, 486 з яких були козацькими, 274 — міщанськими. Батурин мав міцні укріплення. З трьох сторін його оточував насипаний земляний вал із шістьма баштами. На стінах валу і у баштах була розміщена зброя — дев'ять пищалів³.

У 1654 р. царський уряд нагородив ніжинського полковника І. Золотаренка і передав йому у приватне володіння Батурин. Проте володарем був він лише рік. У наступному році у місті сталася пожежа, і полковник переїхав до Глухова.

Наступні роки були важкими для України. Нескінченні війни і боротьба за владу різних старшинських угруповань призвели до зменшення кількості жителів на Лівобережній Україні. До того ж, користуючись нестабільною обстановкою на Україні, російський уряд розмістив у найбільших її містах своїх воевод. У 1666 він почав рукопис населення з метою збору податків. Такий опис був проведений і у Батурині. Згідно з ним у місті було 365 дворів, тобто їх кількість зменшилася відповідно до 1654 р. на 395. За соціальним станом і структурою господарства Батурин залишався містом. Значна частина його жителів займалася торгівлею, промислом і ремеслом. Щорічно у місті проводилося три ярмарки⁴.

Управління містом здійснював магістрат на чолі з бурмістром, якому були підпорядковані міщани, і сотенна канцелярія на чолі з сотником.

Соціально-економічний розвиток міста та його географічне положення визначили вибір місцеперебування гетьманів Лівобережної України. У 1669 р. на козацькій раді у м. Глухові гетьманом було обрано Д. Многогрішного. Його резиденцією став Батурин⁵. Залишався геть-

© Н. О. Герасименко, 1992

манською резиденцією Батурин і при І. Самойловичі (1672 — 1687 рр.). За часи його гетьманства у місті побудовано красивий замок.

25 липня 1687 р. гетьманом Лівобережної України було обрано І. Мазепу. За Коломацькими статтями, укладеними між ними і царським урядом, Батурин залишався гетьманською резиденцією⁶.

Новообраний гетьман, оселившись у Батурині, задумав побудувати палац. Недалеко від міста, у слободі Гончарівці, над р. Сеймом, був зведений великий кам'яний будинок, у дворі якого знаходилася дерев'яна церква⁷.

При в'їзді до Батурина знаходився цегляний одноповерховий будинок, який наприкінці XVII ст. належав генеральному писарю, а потім судді В. Л. Кочубею.

І. С. Мазепа і В. Л. Кочубей здавна були близькими приятелями. Разом служили вони у П. Дорошенка, гетьмана Правобережної України. Згодом перейшли на Лівобережжя до гетьмана І. Самойловича і обидва доклали немало зусиль, щоб скинути його з гетьманства. Гетьманом при підтримці царського уряду став І. Мазепа. Кочубей одержав посаду генерального писаря.

Коли Мазепа став гетьманом, він зберіг дружні відносини з Кочубеєм. На його дочці Ганні гетьман оженив свого племінника Обідовського. Мазепа щедро наділив Кочубея багатими маєтностями, які пізніше були затверджені царськими грамотами.

Розлад у їх відносинах стався із-за кохання дочки Кочубея Мотрі і гетьмана Мазепи.

Ображений Мазепою, зневажившим його дочку, Кочубей написав царю кілька доносів на гетьмана. Але Петро I не повірив йому. Враховуючи, що російсько-шведська війна, яка почалася у 1700 р., переміщалася на територію Лівобережної України, цар запідозрив у цьому зрадницькі плани, направлені на послаблення керівництва козацькими військами. Тому наказав заарештувати Кочубея і його спільника, бувшого полтавського полковника Іскру і допитати їх. Під час допиту, щоб уникнути катувань, вони призналися, що оговорили гетьмана. Цар приговорив їх до страти і передав Мазепі для виконання вироку. 14 липня 1708 р. недалеко від Білої Церкви, у містечку Борщагівці, де знаходився військовий табір гетьмана, Кочубей і Іскра були страчені⁸. Їх тіла були перевезені до Києва і поховані у Печерській лаврі.

У вересні цього самого року шведські війська повернули на територію Лівобережної України, і російсько-шведська війна наблизилася до Батурина. Місто, а саме захисні вали, були погано підготовлені до захисту від ворогів. Але його охороняв значний військовий гарнізон, який складався з чотирьох найманих і кількох козацьких полків. На їх озброєнні знаходилося близько 70 легких гармат і «пушечной великий снаряд», до якого був приставлений саксонський інженер Ф. Кенигсек. Мазепа був знавцем гарматної справи (є відомості, що він навчався її у Голландії).

Доручивши оборону міста полковнику Дмитру Чечелу, начальнику артилерії Ф. Кенигсеку і сотнику Дмитру Нестеренку та чотирьом найманим полкам, він 24 жовтня 1708 р. залишив місто. Переправившись через р. Сейм з 4 — 5 тис. козаків, гетьман направився у розташування шведських військ⁹.

Через тиждень до міста підступило російське військо на чолі з князем О. Д. Меншиковим. Воєнна нарада, яка відбулася під його керівництвом 30 жовтня, прийняла рішення у випадку опору взяти Батурином штурмом і знищити. 1 листопада Меншиков провів переговори з жителями і захисниками міста про добровільну його здачу: батуринці просили три дні для прийняття певного рішення. Але князь на це не погоджувався. Ситуація змінилася в ніч на 2 листопада. Серед старшини Прилуцького полку знайшовся зрадник — Іван Нос. Він повідомив князя про таємний вхід у місто, за що згодом одержав від царя посаду прилуцького полковника¹⁰.

Батурином було пограбовано і спалено, а «люди, — як повідомляв літопис, — все мечу преданы, как в крепости, так и в предместье без остатку, не щадя ниже младенцев, не только старых»¹¹.

Частину артилерії, що знаходилася у місті, Меншиков наказав знищити, а 40 гармат разом зі знаками гетьманської влади, гетьманським скарбом і захопленими у полон керівниками оборони міста були відправлені до царя у Глухів.

Звістка про долю гетьманської столиці дуже налякала місцеве населення. Жителі навколишніх міст і сіл кидали свої житла і ховалися від царських військ.

12 листопада шведи та козацькі війська на чолі з Мазепою переправилися через р. Сейм і підійшли до Батурина. Перед ними постала страшна картина: місто було перетворено на купу вугілля і щебню, повітря зіпсоване випарами від гниючих і напівобгорілих трупів людей і тварин¹².

Після такої руйнації Батурином на довгий час занепав. Через 17 років після описуваних подій, коли указом імператриці Катерини I від 25 червня 1726 р. місто було подароване князю О. Д. Меншикову, зроблено його опис. Він показав, що «...по разорении город Батурином весь пуст, и около его болварки и стены все порозвалились и весь зарос, и в обеих замках некакого стоения старого и нового нет, только две церкви каменные пустые: Живоначальныя Троицы та Николая Чудотворца, недостроена вполовину; и в них никакого церковного убору нет и окончин нет и в местах своды обвалились; да бывших гетманов и изменника Мазепы бывал войсковою каменный дом, три полати, весь порозвалився». Зруйнований і пограбований був і палац гетьмана Мазепи: «двор з садом на Гончаровке», гдє «Мазепа сам жил», «каменные палаты пустые и разбитые...» Місто надовго залишилося пустою. Батуринці, які поверталися на рідні попелища, стали селитися навколо міста, у передмістях, які були менше розорені. Там знаходилося 560 дворів: 430 дворів міщан і 130 дворів козаків і козацької старшини¹³.

З падінням О. Д. Меншикова у 1727 р. місто Батурином разом з іншими маєтностями, що належали йому на Лівобережній Україні, було відібрано до царського двору. З відновленням у 1727 р. гетьманства новообраний гетьман Д. П. Апостол подав імператору Петру II прохання про перенесення резиденції гетьмана з Глухова в Батурином. Але відповіді від царя так і не одержав¹⁴.

Клопотання про обрання своєю резиденцією м. Батурина відновив К. Г. Розумовський, який у 1750 р. став гетьманом Лівобережної України. Царським указом від 24 липня 1750 р. Батурином знову резиденція гетьмана. У зв'язку з тим що місто ще повністю не відбудувалося після руйнації 1708 р., в указі зазначалося «бывший тамо город возобновить, а при заложении оного учинить освящение по церковному обыкновению»¹⁵.

Організацію робіт по відбудові міста К. Г. Розумовський доручив царському міністру при гетьмані Г. М. Теплову. Недалеко від центру міста для гетьмана був зведений дерев'яний будинок.

З перших років перебування у Батурині К. Розумовський розгорнув широку підприємницьку діяльність. З його ім'ям пов'язаний розвиток у місті мануфактурної промисловості. Першим підприємством, побудованим гетьманом у 1751 — 1752 рр., був один з найбільших цегляних заводів. Для того часу це була велика мануфактура. Кожна з п'яти збудованих печей вмщувала до 80 тис. штук цегли. На чолі цегельні стояв батуринський сотник Стожко.

На цегельню більшу частину робітників поставляли, як на державну працю, примусово, по нарядах, а працювали вони безкоштовно. Широко використовувалася на підприємстві праця арештантів та кріпаків.

Близько 300 фахівців-цегельників, яких закріплювали на цегельні на кілька років, працювали за мізерну плату — по 3 коп. за добу. Крім того, їх звільняли від порціонного та раціонного податку, який збирали на утримання консистентів, російських військ, які з 1711 р. знаходилися на Лівобережній Україні¹⁶.

З 1756 р. Генеральна військова канцелярія заборонила використовувати робітників безкоштовно, якщо підприємству потрібно їх більше 300.

Таким чином, батуринська цегельня була тимчасовим підприємством, мала місцеве значення і функціонувала лише тоді, коли передбачалася потреба в цеглі.

Як і цегельня, до тимчасових підприємств К. Розумовського належала і лісопильня. Її було збудовано на р. Сеймі також у зв'язку з будівництвом в Батурині. Вона обслуговувала як державні, так і приватні тодішні потреби. Із закінченням головних будівель лісопильня перестала існувати¹⁷.

У 1756 — 1761 рр. було збудовано батуринську суконну фабрику. При ній були дві прядильні, красильня і сушарня. Спочатку на ній

вироблялося сукно для власних потреб маєтку гетьмана. Пізніше фабрика брала участь у поставці солдатських сукон.

У липні 1760 р. цариця Єлизавета подарувала К. Г. Розумовському восковий завод. Очевидно, на його базі і була створена фабрика свічок. Сировина постачалася з навколишніх пасік, яких чимало було і у самогo гетьмана.

У 1760 р. царський уряд подарував місто гетьману К. Розумовському у приватне володіння. У грудні цього ж року гетьман за активну діяльність по відбудові Батурина подарував Теплому землю за містом, в урочищі між городком і Гончарівкою¹⁸.

Прикупивши ще й сусідні земельні ділянки, Теплов почав влаштувати тут свою садибу. Але будівництво не було закінчено.

У 1764 р. Катерина II ліквідувала гетьманство на Лівобережній Україні. Теплов був відізваний до Петербурга і призначений статс-секретарем імператриці. Батуринська садиба стала йому непотрібна, і він продав її у 1772 р. графу К. Розумовському¹⁹.

Куплений у Теплова маєток був зарахований до батуринської економії і на цих землях на обривистому і живописному березі р. Сейму було розпочате будівництво для графа розкішного кам'яного палацу²⁰.

З передачею колишньої гетьманської резиденції у приватне володіння, а згодом і остаточною ліквідацією гетьманства Батурин все більше перетворювався на місто, населення якого за соціальним станом не відрізнялося від сільського. За Генеральним описом Лівобережної України 1765 — 1769 рр., у місті налічувалося 214 дворів козаків і 133-селян, підданих К. Розумовського та інших, більш дрібних володарів²¹.

¹ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 — 1760) // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — Киев, 1892. — Кн. 2, отд. 2. — С. 2 — 4. — Отд. отд.

² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 3. — С. 438 — 539.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Спб., 1878. — Т. 10. — С. 816.

⁴ Переписні книги 1666 року (Під.ред. В. О. Романовського. — К., 1933. — С. 28, 29.

⁵ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке (Сост. С. Величко. — 1720. — Киев, 1851. — Т. 2. — С. 188, 209.

⁶ Там же. — Киев, 1855. — Т. 3. — С. 23, 47.

⁷ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 10; III-в Н. Батурин: Из путевых заметок // Киев. старина. — 1894. — № 10. — С. 41, 43; Костомаров Н. И. Мазепа: Ист. моногр. М., 1882. — С. 289.

⁸ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1859. — Ч. 2. — 1691 — 1722. — С. 138 — 140.

⁹ Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 328.

¹⁰ Там же. — С. 339 — 340, 352.

¹¹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще, 1785 — 86 года. — М., 1847. — Ч. 3. — С. 40.

¹² Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 341 — 342.

¹³ Там же. — С. 8, 10.

¹⁴ Там же. — С. 12.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1892. — Т. 13. — № 9786.

¹⁶ Нечипоренко П. Фабрики Розумовского на Посем'ї // Зап. іст.-філол. від. УАН. — 1927. — Кн. 11 (1927). — С. 195 — 196; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 1. Ремесло і мануфактура. — К., 1959. — С. 196.

¹⁷ Нечипоренко П. Вказ. праця. — С. 196.

¹⁸ «Тепловка»: Страница из истории старого Батурина // Киев. старина. — 1890. — № 11. — С. 342 — 343.

¹⁹ Там же. — С. 343 — 345.

²⁰ Будівництво палацу (архітектор А. Рінальді) було закінчено у 1803 р. через рік після смерті гетьмана.

²¹ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2: Полки Киевский и Нежинский. — Чернигов, 1867. — С. 304 — 305.

Надійшла 1.10.1990 р.

В статье освещается история города Батурина — резиденции гетьманов Левобережной Украины XVII — XVIII ст.: Д. Многогрешного, И. Самойловича, И. Мазепы, К. Розумовского

Т. О. КОМАРЕНКО

ВОЛИНЬ У ТОРГОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ УКРАЇНИ І РОСІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті з'ясовуються загальні закономірності і особливості розвитку торгівлі на Волині, висвітлюються основні торгово-промислові центри, географія економічних зв'язків різних регіонів України, Росії, Білорусії.

Дослідження питання про торгівлю України у період розвитку капіталізму має велике значення для з'ясування загальних закономірностей і особливостей цього процесу у Східній Європі. Це питання дозволяє також виявити усю складність соціально-економічних і політичних відносин на Україні того часу, регіональні особливості її економічного розвитку, основні торгово-промислові центри, передумови зміцнення торговельних взаємозв'язків. В працях І. Аксакова, І. Гуржія, В. Кулаковського, І. Слабеєва, І. Шульги багато зроблено для вивчення і узагальнення економічних процесів і торгівлі на Лівобережній Україні та її зв'язків з містами Росії¹. Історія торгівлі Правобережної України висвітлена в ґрунтовних працях по Київській губернії І. Фундуклея² і Є. Сташевського, де в основному розглядається сільськогосподарський ринок Поділля і Київщини³.

Окремі губернії Правобережжя: Волинська, Подільська, Київська, які наприкінці XVIII ст. увійшли до складу Російської імперії, розвивалися в однакових історичних умовах панщинно-фільваркового кріпосницького господарства Речі Посполитої, і в той же час кожна з них мала свої особливості. Тому для подальшого узагальнення процесів

© Т. О. Комаренко, 1992

ISBN 5-12-003005-X. Іст.-географ. дослідження на Україні. К., 1992

6-1503к

41

внутрішнього розвитку і використання цього у картографії України дуже важливо досліджувати конкретно кожен регіон Правобережжя.

Слід підкреслити, що у науковій літературі ще недостатньо висвітлені економічний розвиток і торгівля Волині у першій половині XIX ст., хоча саме по цьому періоду існує важливе і недостатньо вивчене джерело — «Военно-статистичний огляд Волинської губернії», який було здійснено у 1849 р.⁴

Економічний розвиток Правобережної України у першій половині XIX ст. відображав усю складність процесу становлення капіталістичних відносин в умовах панщинно-кріпосницького фільваркового господарства, переважної більшості кріпосного селянства і слабозрозумитого міського стану. Про це яскраво свідчить соціально-економічна структура населення краю. Згідно з даними «Окладної книги» (1806 р.), на Правобережній Україні залежні від поміщиків і церкви селяни становили 78,32 % усього населення, помісна шляхта — 0,6, чиншова шляхта — 7,15, духовенство — 1,4, міщани — 5,78, купці — 0,14 %⁵. В губерніях Правобережжя в порівнянні з Лівобережною Україною значно переважали селяни-кріпаки, які знаходилися у найтяжчому становищі. Державні, казенні селяни, які були особисто вільні й платили чинш, становили 5,3 % населення⁶.

Політика царизму на Правобережній Україні була спрямована на збереження існуючих феодальних порядків і кріпосництва. Панівною формою виробництва на Волині залишалося фільваркове господарство, засноване на панщинній праці. Чиншова рента переважала в основному у південно-східному регіоні краю. Включення господарства Правобережжя до всеросійського ринку, розвиток підприємницького товарного характеру фільварків супроводжувався посиленням визиску безпосередніх виробників⁷.

В першій половині XIX ст. населення Правобережної України неухильно зростало. У 1811 р. у Київській губернії нараховувалося 1066,2 тис. населення, у Волинській — 1212,8, у Подільській — 1297,8 тис., тобто всього 3576,8 тис. чоловік. На початок 60-х років XIX ст. воно збільшилося у 1,53 раза⁸.

Розвиток торгівлі залежав від рівня суспільного розподілу праці, від стану міста і села. На Волині у 1849 р. було 12 повітових міст (7272 будинки), 150 міст і містечок (23 593), 3379 сіл (136 259 дворів)⁹. Найбільш населеним був губернський центр Житомир, в якому налічувалося 1242 будинки, у Кременці — 1025, Старокосянтинові — 738, Дубно — 716, Луцьку — 589, Володимирі — 563, Заславі — 425 будинків і т. д.¹⁰. Таким чином, міста Волині у середині XIX ст. залишалися відносно малонаселеними. А це відбивалося на місткості міського ринку, на обміні між містом і селом.

Перша половина XIX ст. на Волині, як і в цілому на Правобережній Україні, характеризується більш активним процесом розвитку капіталістичного виробництва. Розширювалися старі й засновувалися нові промислові підприємства, поряд з поміщицькими збільшувалася

кількість купецьких мануфактур. У 1849 р. у Волинській губернії було 440 заводів і фабрик, у тому числі в містах — 80, в містечках і селах — 360¹¹. Рівень купецького капіталу на той час у губернії був досить низьким.

Торговий обмін Волині у системі всеросійського ринку залежав від рівня розвитку різних галузей промисловості і сільського господарства. На той час серед 440 заводів і фабрик губернії налічувалося 96 шкіряних, 87 суконних, 62 залізеливарних і металообробних, 22 поташних, 20 склоробних, 9 цукрових, 9 каретних, 8 паперових, 5 фарфоро-фаянсових та ін., вироби яких вивозилися на внутрішній і зовнішній ринки¹². Найбільш рентабельними були суконні фабрики у Славуті (380 пробітників, виробляла продукції на 113 тис. крб.), у містечку Рожищі (прибуток 60 — 70 тис. крб.), а також цукровий завод у Шепетівці (120 робітників, прибуток 400 тис. крб. щорічно)¹³. Відомими на ринку були вироби двох Барановських фарфоро-фаянсових заводів, Славутської і Трощенської паперових фабрик. Однак більшість підприємств залишалися малопотужними, і прибутки їх були невеликими.

У першій половині XIX ст. багато міст і містечок Волині стали центрами зосередження торгових шляхів, що сприяло залученню їх у різноманітні економічні зв'язки. У цей час особливо зросла роль торгівлі у західному і східному напрямках. Так, від західного прикордонного містечка Радзивилова (нині Червоноармійськ) йшов один із найважливіших шляхів на Схід через Кременець — Ямпіль — Старокосянтинів — Любар — Чуднів — Житомир — Київ і далі у різні міста Лівобережжя та Росії¹⁴. Другий тракт у східному напрямку проходив через Кременець — Шумськ — Ляховці — Білгородку — Заслав (нині Ізяслав) — Гриців — Любар — Янушполь — Бердичів — Київ і далі¹⁵. В цьому напрямку існував ще шлях від прикордонного митницького центру Устилугу на Локач — Тарговицу — Дубно — Мизочь — Острого — Славуту — Шепетовку — Полонне — Мирополь — Романівку — Житомир, від Романівки він відхилявся на Чуднів у Бердичів — Київ¹⁶. Розташовані на перехресті важливих трактів Житомир і Бердичів стали на той час важливими центрами економічних взаємозв'язків між українськими, білоруськими і російськими містами.

Не менш важливу роль відігравав південно-східний напрямок у торгівлі Волині з Поділлям і причорноморськими портами. На південь йшло кілька трактів. Найбільш поживавленими були: Житомир — Бердичів — Вінниця; Дубно — Кременець — Старокосянтинів — Красилів — Проскурів (нині Хмельницький); Новоград-Волинський — Шепетівка — Старокосянтинів — Красилів — Проскурів; Новоград-Волинський — Баранівка — Миропіль — Любар — Терешпіль¹⁷. Далі відбувалося транспортування вантажів до різних міст Поділля на місцеві ярмарки, торги, а також до портів Новоросії і Одеси. Різні торгові шляхи зв'язували міста Волині і Білорусії. Так, з

Новоград-Волинського йшов шлях на Овруч у Мозирь, другий — через Лугини — Туров у Слуцьк, третій — із Клевани через Степань — Домбровицу — Висоцьк — Туров — Слуцьк¹⁸.

Торговельні зв'язки Волині мали різноманітний характер. Домінуючою формою товарообміну виступала ярмаркова торгівля. Згідно зі статистичними даними на Волині у 1848 р. відбувалося 335 найбільш відомих ярмарків, з них 64 — у містах, 271 — у повітових містечках¹⁹. Усього на волинські ярмарки у цей час надходило товарів на 776 571 крб., а продано було їх на суму 476 313 крб.

Про рівень ярмаркової торгівлі свідчать дані таблиці.

В деяких містах протягом року відбувалося кілька ярмарків. Наприклад, у Старокостянтинові — 13, Заславі — 12, Любарі — 11, Березні — 11. Але в основному у містах і містечках відбувалося у середньому 4 — 5 ярмарків. Вони були короткотривалими, одноденними. Лише у Дубно дві ярмарки — Богоявленська і Петропавлівська — продовжувалися кожна по місяцю.

Товарообмін і грошовий обсяг були дуже нерівномірними. Так, у Дубно на двох ярмарках товарів привезено було на 80 тис. крб., продано на 50 тис. крб., у Заславі на 12 ярмарках товарна продукція оцінювалася у 37 700 крб., а була реалізована на 27 400 крб.; у повітових містах: Кременці — на 6100 крб., Ковелі — 5900, Острозі — 8 тис., Володимирі — 10 тис., а у Луцьку і Овручі — усього до 2 тис. крб.

Переважна кількість ярмарків збиралася у містечках та великих селах. Слід зазначити, що у 1849 р. на 64 міських ярмарках було реалізовано привезених товарів на 141 996 крб., а на 271 повітовому ярмарку — відповідно на 334 317 крб.²⁰ Це свідчить, що товарно-грошові відносини у повітах були обмежені. Лише окремі містечка становили виняток. Це, насамперед, Кульчин, де збиралося п'ять ярмарків, кожна по три дні. У 1849 р. на них надійшло товарів на 120 тис. крб., а реалізовано — на 61 тис. крб. Мали свої особливості також торги у містечку Купелі Старокостянтинівського повіту, на які іноді привозили товарів майже на 190 тис. крб.

Провідну роль у торговельних зв'язках Волині грали Житомир і Бердичів, які розташовувалися на чотирьох магістральних шляхах: на Київ йшов «московський шлях»; на Овруч — у Санкт-Петербург; на Красилів — у Кам'янець-Подільський; через Новоград-Волинський — у Галичину. Купці з Лівобережної України, Поділля, Валахії, Австрії брали активну участь на ярмарках і торгах волинських міст. Приїздили на них надніпрянські купці з Києва, Канева, Черкас, Ніжина, Прилук, Чернігова, були тут купці з Кам'янця-Подільського, зі Львова, Бродів, Сокал, Збаража, Тернополя, а також з різних міст Росії, Польщі та ін. Все більшого значення набувала постійна торгівля, в зв'язку з чим збільшувалась кількість магазинів і лавок. У Житомирі, Бердичеві існувало 180 — 190 лавок, у Володимирі — 151, Заславі — 147, Старокостянтинові — 135 і т. д.²¹

В основному на ярмарки Волині з Росії привозили сукно, шовк, полотно, ситець, олов'яні та мідні вироби, а також хутро, з Новоросійського краю — сіль, солону рибу, шкіри, сюди ж переганяли рогату худобу і коней. Поділля і Молдавія постачали на ярмарки Волині шовкові і вовняні вироби, шкіри, різноманітні галантерейні то-

Торгова діяльність повітових міст Волинської губернії (1849 р.)*

Місто	Кількість		Вартість привезених товарів, крб.	Прибуток від реалізації, крб.
	лавок	ярмарок		
Володимир	151	4	14000	7300
Дубно	94	2	80000	50000
Житомир	189	4	13000	6300
Заслав	147	12	37700	27400
Ковель	78	4	9000	5900
Кременець	47	6	9500	6100
Луцьк	110	2	3000	2000
Новоград-Волинський	81	5	12300	8200
Овруч	40	2	2900	1800
Острог	88	5	16000	9000
Рівне	188	5	12300	8200
Старокостянтинів	135	13	10100	7900

* Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. - Спб., 1850. — Дополнок. — С. 71 — 81.

вари. Купці з Галичини реалізовувати тут частину своїх виробів, закуповували партії місцевих товарів, щоб потім продати їх у білоруських та польських містах.

З Волині до сусідніх губерній України, зокрема Галичини, надходили рогата худоба, вівці, прядиво, тютюн, вовна, шкіри, полотно, холст, льон, дьоготь, смола, екіпажні та каретні вироби, кінська зброя, взуття. До Подільської губернії з Волині надходили льняні та пенькові вироби, поташ, одяг, брилі, капелюхи. На Київську, Полтавську, насамперед Роменську, ярмарки вивозилися волинські вироби з фаянсу, фарфору та ін. В Новоросійський край і Одесу Волинь привозила пшеницю.

Наведені нами дані дозволяють зробити висновок, що Волинь за своїм географічним положенням та завдяки рівня економічного розвитку набувала великого значення у торгових зв'язках з Лівобережною Україною, Росією, Галичиною, Австрією, Польщею. Включення господарства Волині до всеросійського ринку об'єктивно сприяло поживленню у цьому регіоні товарно-грошових відносин, нагромадженню грошового капіталу, розвитку міст, подальшому поширенню і зміцненню торговельних зв'язків українських і ро-

сійських міст. Гальмувала ці прогресивні зрушення політика царизму, яка була спрямована на збереження існуючих феодальних порядків і посилення панщинно-кріпосницької системи на Правобережній Україні.

- 1 Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. — Спб., 1858; Гуржий И. О. Развитие товарного производства и торговли на Украине (з кінця XVIII ст. до 1861 року). — К., 1962; Кулаковський В. М. Торговельні зв'язки Лівобережної України з містами Росії у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1975. — № 7. — С. 62 — 76; Слабесв І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: (Чумац. промисел і його роль у соціал.-екон. розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.) — К., 1965; Шульга И. Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России. — Л., 1960.
- 2 Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И. Фундуклеем. — Спб., 1852. — Т. 3.
- 3 Сташевський Є. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформної доби. — К., 1929.
- 4 Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — Спб., 1850.
- 5 Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. // Питання соціально-економічної історії. — Львів, 1978. — С. 98 — 99.
- 6 Там же. — С. 101.
- 7 Селянський рух на Україні. Середина XVII — перша чверть XIX ст. : 36 документів і матеріалів. — К., 1978. — С. 455 — 476; Крестьянское движение в России в 1796 — 1825 гг. : Сб. документов. — М., 1961. — С. 453 — 458, 734 — 738, 816.
- 8 Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 — 1913 гг.). — М., 1956. — С. 59.
- 9 Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — С. 74.
- 10 Там же. — С. 71.
- 11 Там же. — С. 51 — 52.
- 12 Там же. — С. 52.
- 13 Там же. — С. 65.
- 14 Там же. — С. 52.
- 15 Там же.
- 16 Там же.
- 17 Там же. — С. 53.
- 18 Там же.
- 19 Там же. — С. 71 — 81.
- 20 Там же.
- 21 Там же. — С. 102.

Надійшла 1.10.1990 р.

В статье показаны общие закономерности и особенности развития торговли на Волыни, освещаются основные торгово-промышленные центры, география экономических связей разных регионов Украины, России, Белоруссии

Р. І. БОНДАРЕНКО

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА В МІСТАХ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖИТОМИРА ТА БЕРДИЧЕВА)

Розглядаються проблеми збереження ідейної, функціональної та естетичної єдності історико-культурного середовища міст України.

Історичне середовище — це єдність ідейних, функціональних і естетичних цінностей, які формують культурний потенціал. Межі історичного середовища визначаються базою досліджень.

Територія сучасної Житомирської області відноситься до історико-етнографічного району, відомого в літературі під назвою Полісся. На карті Боплана XVII ст. він локалізується в межах рік Прип'яті та Горині з півночі, заходу та сходу¹. Деякі дослідники на основі історичних джерел XVI — XVIII ст. намагалися уточнити географічні межі Полісся. Так, М. Ястребов локалізував його в межах між Литвою — на північному заході, Чорною Руссю — на півночі та північному сході, Підляшшям — на заході, південні кордони Полісся пролягали на півночі: Мозир — Київ — Житомир — Острог — Дубно — Сокаль — Брест. Розширення поняття «Полісся», яке спостерігалось в історіографії XIX — початку XX ст., відповідає етнографічній специфіці польської зони, хоча виділені чотири визначення Полісся: фізико-географічне, географічне, історико-географічне та історико-етнографічне. У найбільш широких межах Полісся постає у фізико-географічному аспекті. Сюди ж увійшли землі Любелського Полісся, які належать Польській Республіці. В історико-географічному аспекті термін «Полісся» (як і назва окремої частини Східної Європи) локалізується достатньо варіативно, та найбільш точно ця назва підходить до басейну р. Прип'яті. Отже, Житомирщина концентрує в собі характерні особливості розвитку Поліського краю, які відбилися безпосередньо в міській мережі її населених пунктів.

Найбільш значні з них: Житомир, Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський. Такі міста, як Коростишів, Радомишль, Малин, Любар, Овруч, Олевськ, Ружин, розташовані на територіях, де збереглися археологічні пам'ятки — стоянки епохи раннього та пізнього палеоліту, виявлені поселення трипільської культури. В басейні Роставиці збереглася велика кількість поселень та могильників черняхівської культури. Археологічні матеріали свідчать, що ранньослов'янські племена розвивали переважно залізопереробні, гончарні та ювелірні ремесла². Ця традиційна соціальна спрямованість відіграла неабияку роль у подальшому розвитку і становленні міст Житомирщини.

В X — XIII ст. Східна Волинь, тобто сучасне Полісся, належала київським князям, які збирали данину з древлян.

© Р. І. Бондаренко, 1992

У давньоруському літопису сучасне місто Коростень згадується як центр древлянської землі — Іскоростень.

Протягом п'яти з половиною століть Поліський край зазнав спустошливих набігів татарських ханів, турецьких султанів, литовських князів, польської шляхти. Наслідок — низький рівень економічного розвитку Житомирщини у XVII ст.

Згодом, у 1797 р., була утворена Волинська губернія, до якої увійшли території сучасної Волинської, Ровенської й більша частина Житомирської областей. Ці території були включені до складу Російської держави. З 60-х років XIX ст. у країні почав бурхливо розвиватися промисловий капіталізм, який зумовив зростання великих та середніх губернських міст. Більшість міст Житомирщини, зазнавши серйозних руйнувань, втратили цільність свого архітектурно-художнього обличчя, яке формувалося під впливом і місцевих традицій, і насадження особливостей культури завойовників³. Небагаточисельний перелік збережених пам'яток архітектури та містобудування Житомирщини: 44 об'єкти, які охороняються державою⁴, в числі 2314 пам'яток історії та культури⁵, свідчить про складність відтворення історико-культурної спадщини регіону.

Зокрема, в Житомирі та Бердичеві без урахування Словника до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР, який знаходиться в процесі складання, на обліку держави всього 11 та чотири пам'ятки архітектури відповідно. До того ж, стосовно Бердичева, маються на увазі лише дві пам'ятки, оскільки до складу Кармелітського монастиря XVI — XVIII ст. входять Маріїнський костіол та Привратний корпус, який зберігся частково.

Кожна з останніх із 44 пам'яток розташована по одній в селі чи місті, або селищі міського типу.

Про якість зображення містобудівної мережі міст можна зробити висновки лише з картографічних матеріалів⁶.

Тут доцільно було б відмітити, що через систему засекречування матеріалів генеральних планів населених пунктів нашої країни вести дослідницьку роботу за графічними даними надзвичайно скрутно. Справа в тому, що для використання карт, схем, геодезичних зйомок певного масштабу багаторазово перекручувалася графіка, навмисно змінювались картина рельєфу, напрям річок, деяких вулиць. Частина з них взагалі зникла з планів. І якщо карти та зйомки XVIII, XIX, початку XX ст. щільно виконані і досить достовірні незалежно від рівня засекречування, то з доступним сучасним матеріалом працювати іноді просто неможливо. Це утруднює вивчення охорони та використання пам'яток містобудування в структурі історично сформованого міста. Однак розглянуті автором схеми планів населених пунктів дещо характеризують рівень збереження міської планувальної структури як цінного об'єкта, який підлягає охороні.

Міста Житомирщини потребують дослідження для виявлення в них

районів особливої містобудівної цінності. До того ж треба обачливо ставитись до топонімічної пам'ятки, яка міститься в назвах міст, районів, вулиць.

Адже топонімічна цінність об'єкта становить його до ряду пам'яток. Таким чином, планувальна мережа населених пунктів являє собою осередок не тільки пам'яток містобудування, а й топонімічної пам'яті. Остання звичайно зберігає назви місцевостей, які увійшли до міської смуги, безпосередньо міст та вулиць і площ. Топонімічну пам'ять можна класифікувати по кількох ознаках. Є назви, які зберігають пам'ять про особливості рельєфу місцевості, її топографію. Частіше за все вулиці створювалися вздовж істотних природних артерій — рік, потоків, ярів. Так, наприклад, район Житомира — Мальованка — зветься від колишнього потічка в цих місцях. Назви вулиць і площ відбивали торговельну спеціалізацію: Хлібна, Сінна, Рибна, Солоня. Про наявність на вулицях невеличких ремісничих підприємств звітували назви вулиць: Гончарна, Ковальська, Цегельний провулок. Деякі назви служили своєрідним компасом напрямку торговельних шляхів. Особливо це характерно для вулиць Житомира та Бердичева (Київська, Бердичівська, Житомирська). Або, наприклад, вулиця Гімназична вела до гімназії, Театральна — до театру. Пізніше назви вулиць стали увічнювати імена політичних діячів, відомих вчених, письменників та інших славетних співвітчизників. Одразу ж після Великої Жовтневої соціалістичної революції та згодом у 20 — 30-х роках XX ст. повсюдно в нашій країні провадилось, інколи неодноразово, перейменування вулиць, яке значною мірою знищило топонімічну пам'ять міст. У зв'язку з цим необхідно провести детальний науковий аналіз перейменування вулиць у даному разі міст Житомирщини, щоб найбільш повно відродити деякі з них, що становлять безперечну топонімічну, або топографічну, цінність. Вона показує лише одну із сторін загальної цінності характеристики вулиці як комплексної пам'ятки історії та культури. Адже планувальна мережа населених пунктів, таких, як Житомир та Бердичів, є осередком і пам'яток архітектури, і пам'яток історії. Історико-культурна пам'ять зосереджена в «Будинку, де...», «Домі, в якому...» дехто народився, жив, працював з відомих і славетних діячів, дещо важливе з боку історії діялося. Поряд із детальним обстеженням історично цінних будівель, як головним, необхідно враховувати візуально-зоровий аспект характеристики території, обумовлений рельєфом, соціальною, функціональною, історичною спрямованістю, естетичним станом.

Можливо, в місті ще зберігся історичний центр, який включає кілька вулиць. Тоді постає проблема дослідження, реконструкції, охорони та використання цього історичного середовища в цілому. Саме наявність всіх факторів, які становлять характеристику історично цінного осередку, дозволяє зосередити увагу на двох містах Житомирщини: обласному центрі та Бердичеві. Вони розміщені на півдні Житомирщини, там, де збереглася більшість пам'яток цивільної

та культової архітектури і де місцями вціліли планувальні особливості території разом із пам'ятниками історії та культури. Таким чином, специфічність Полісся можна безпосередньо простежити через ці населені пункти. Так, Житомир за своїм торговельним обігом на початку ХХ ст. займав третє місце в південно-західному краї і грав у торговельних відносинах «роль пригорода Бердичева»⁷.

Житомир розмістився на мальовничому скелястому березі р. Кам'янки при впадінні її до р. Тетерева. До першої половини Х ст. Житомир був поселенням племені житичів, а в 945 р. увійшов до складу Київської держави. На початку ХVІІІ ст. територія міста знаходилася в межах теперішніх вулиць Пархоменка, Московської, Пушкінської, Короленка⁸. Майже в центрі міста містилися два великих озера, які заважали його подальшому розвитку й забудові. На місці одного з них розміщено Житній ринок, а другого — проходять вулиці Леніна, Щорса, Котовського та Театральна. На шляхах, які вели до Києва та Бердичева селились переважно торговці та купці. У 1802 р. Житомир стає повітовим містом Волинського намісництва, а через два роки, у 1804 р. — губернським. Тоді ж провадяться адміністративні заходи, які сприяють розвитку будівництва. Важливе значення у формуванні міської планувальної мережі мав указ «О сделании всем городам и улицам специальных планов на каждой губернии особо»⁹. У місті вже налічувалось 94 вулиці на 87 провулків. Документи відзначали їх природну різноманітність та мальовничий вигляд. Головною стала вулиця Замкова (нині Комарова), що вела від Замкової гори у бік Базарної площі. На цій вулиці у 1795 р. був побудований кафедральний костюл, який зберігся до нашого часу як пам'ятка архітектури раннього класицизму. Крім нього тут розміщувались будинки магістрату, семінарії та двох монастирів.

Перша в місті кам'яна триповерхова будівля з високими й глибокими склепіннями та стінами товщиною 80 — 120 см також знаходиться на цій вулиці. Будівля призначалася для міського училища. Тепер на цьому місці побудований житловий будинок (вул. Комарова, 4). Але інша споруда того часу збереглася — це римсько-католицька консисторія, в якій зараз розміщено міський музей. Активне будівництво торговельних та житлових будинків, виділення нових земельних ділянок сприяли в той час появі нових вулиць, таких, як Мало-Бердичівська (нині Комсомольська) та Пилипонівська (нині вулиця Рад) та ін. Головним адміністративним центром міста стає Соборна площа (нині пл. Перемоги). Розвивалось місто на південно-схід, цьому сприяли й природні умови. Одночасно створювалася система міських вулиць завширшки 20 — 22 м, де передбачалось будівництво одно-, двоповерхових житлових будинків за «зразковими» типовими проектами. На кінець ХІХ ст. Житомир нараховував більш як 54 тис. жителів. В 1853 р. будується театр на 620 місць. Сюди приїжджають виступати Шаляпін і Собінов¹⁰. На вулиці Велика Бердичівська (нині Карла Маркса) будуються три будинки гімназій. На розі Великої

Бердичівської й Малої Бердичівської споруджуються ще дві гімназії, з'являються епархіальні училища й семінарії. У 1878 р. відкривається Будинок Трудолюбства, в якому працюють читальня, бібліотека, народний театр. Створюється товариство тверезості. В 1870 р. Житомирська міська дума виділяє кошти та благоустрій бульвару на Бердичівській вулиці в місцевості Дівоче Поле.

У 1882 р. в Парижі укладається контракт на освітлення Житомира¹¹; у 1895 р. закладено міську водопостачальну мережу. В забудові міста приймають участь провідні місцеві архітектори: Є. Соколов, Ф. Афанасьєв, М. Кефалі, М. Лібрович, а також відомі київські зодчі: К. Скаржинський та М. Іконников. Фактично вже наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. сформувалась міська забудова, яка поєднала різноманітні стильові характеристики: раннього і пізнього ренесансу, класицизму — кафедральний костюл, будинок нотаріуса (нині школа); барокко — будинок повітового суду (нині сільськогосподарський інститут); російського класицизму — державний банк, змішаних стилів — будинок фабриканта Трибеля (нині, після реконструкції, Місцевком); будинок відділення сільського поземельного банку (нині адміністративна будівля).

Під час Великої Вітчизняної війни Житомир був пограбований і більше 40 % житлового фонду знищено. Особливо постраждали центральна площа та прилеглі до неї квартали.

У результаті виконання планів забудови та реконструкції міста 1945 р., проекту планування й забудови 1955 р., переглянутого у 1962 — 1967 рр. генерального плану міста, творчого ставлення до реалізації поставлених завдань, архітекторам вдалося зберегти особливості давнього міста в межах вулиць Рад, Карла Маркса, Комсомольської в районі поблизу Радянської площі.

З цією метою в центральних кварталах зводились переважно дво-, триповерхові будови, велика увага приділялася благоустрою та озелененню. Майже всі вулиці міста були або перетворені, або новостворені, та головне, що в районі названих вище вулиць перетворення проводилося в руслі регенерації історичного середовища. Прикладом такого перетворення є здійснення у 1987 р. проекту КиївЗНДІЕП «Формування пішоходної зони з комплексом установ обслуговування по вул. Рад в м. Житомирі».

Дослідження історико-архітектурної цінності забудови цієї вулиці, яке проводилося за допомогою КиївНДІТІ (нині ВНДІТАМ), виявило об'єкти, які пропонується взяти під охорону держави. Це, перш за все, пам'ятки архітектури місцевого значення, а також пам'ятки історії та культури, до того ж цінна фоновіа забудова. Одночасно рекомендовано встановлення відповідних меморіальних дошок.

Таким чином, на основі заглиблення комплексного дослідження розроблено комплексну реконструкцію існуючого планування та забудови вулиці Рад.

При розробці формування пішоїдної зони з комплексом установ

побутового обслуговування по вулиці Рад, в сучасному центрі міста Житомира, виділено історичне ядро, до якого крім вулиці Рад увійшли Радянська площа, вулиці Комсомольська та Карла Маркса. І хоча воно дещо змінено щодо історично сформованого центру міста, необхідно, враховуючи ситуацію, за якою саме центральна частина міста постраждала під час Великої Вітчизняної війни, вважати, що згадані вище вулиці претендують на статус комплексних пам'яток історії та культури. Взагалі, з початку 80-х років за ініціативою міського управління містобудування та архітектури провадиться велика робота по виявленню пам'яток історії та культури Житомира із залученням ентузіастів-краєзнавців для створення опорного плану історичного середовища міста. В руслі цієї роботи проходила й реконструкція вулиці Рад. В 1985 — 1986 рр. вивчався історико-культурний потенціал вулиці Карла Маркса. На основі досліджень багаточисельних архівних матеріалів не тільки Житомира, а й Києва, Ленінграда, Москви, накопичено неабиякий за обсягом матеріал, який розкриває адресну історію Житомира й безпосередньо цієї вулиці.

Акцентуючи увагу на двох вулицях, які входять до історичного центру міста, необхідно вважати, що характеристика історичного міського середовища, яке потребує охорони, не повинна обмежуватись лише цими вулицями. Необхідне обстеження у цьому ж аспекті Комсомольської вулиці, Жовтневого бульвару.

Для Бердичева характерні інший масштаб, інші планувальні особливості.

Перші свідоцтва про Бердичів відносяться до 1546 р., коли як село Беричкове він належав польському роду Тишкевичів¹². В 1627 р. Януш Тишкевич заснував у Бердичеві, названому тоді містечком, кармелітський монастир. Дещо пізніше була побудована і католицька підземна церква, яка згодом, у 1700 р., стала місцем заточення Семена Палія. У 1765 р., коли містечко перейшло до князів Радзівілл, щорічно стали влаштовуватись десять ярмарків. Це сприяло розвитку Бердичева як торговельно-промислового центру. У 1793 р. у складі Волинської губернії місто перейшло до Росії. У 1844 р. він був зарахований до Київської губернії, а в 1846 р. стає повітовим містом¹³.

Сучасна центральна частина Бердичева, як і все місто, сформувалась у другій половині XVIII ст. між теперішніми вулицями 30-річчя Перемоги, 9 Січня, Шевченка, Красіна та р. Гнілоп'ять. Територія за їх межами вважалась передмістям, тут розміщувались хутори. В цілому місто забудовувалося хаотично, без плану. Планувальна мережа центру була вицяткована безліччю маленьких вуличок та провулків. Поділений на кілька приватних володінь, Бердичів і в XIX ст. продовжував розвиватись безсистемно.

Майже до XIX ст. домінантою в його планувальній організації залишався Кармелітський монастир з Маріїнським костьолом та келіями. Основна забудова міста являла собою типові містечкові приватні, переважно одноповерхові, домівки з невеличкими садибами.

Однак в Бердичеві склався характерний тип житлового та суспільного будинку. В основному це своєрідна місцева інтерпретація цегляного модерну з мистецьким використанням цегли різного кольору в обробці фасадів. Ця традиція збереглася до нашого часу.

У 1989 р. міськкомом укладено договір на розробку опорного історико-архітектурного плану Бердичева, який розкриє історико-культурний потенціал міста в цілому й допоможе виділити історично цінне міське ядро з рядом вулиць, що заслуговують на увагу як комплексні пам'ятки історії культури.

Візуально приваблює центральний район в межах вулиць Леніна, К. Лібкнехта, Свердлова. З точки зору сприймання вулиці з характерною для міста забудовою слід визначити провулок Піонерський (колишній Крикинський). Він з'єднує вулицю Свердлова з початком пляжної зони на березі р. Гнілоп'ять. Можливо, доцільно його перетворити в пішохідний зв'язок центру із зоною відпочинку. Тим більше що саме в центральній частині міста бажане створення локальної ділянки, яка б демонструвала характерні особливості забудови. Такий провулок став би своєрідною вуличкою-музеєм. В приміщеннях будинків можна було б відродити притаманні місту ремесла, утворити в них лавки продажу сувенірів та виробів, випущених місцевою легкою та харчовою промисловістю. Так було б відроджене на цій невеличкій пішохідній ділянці історично сформоване міське середовище. В цьому ж плані цікава й вулиця, яка веде до пішохідного мосту. Раніше вона називалась Мостовою, тепер — Красіна. До речі, назву цієї вулиці можна вважати цінним топонімом.

Отже, орієнтація на оформлення ідейної, функціональної та естетичної єдності історичного середовища, невід'ємною частиною якого є вулиця, — це насущна потреба часу¹⁴.

Повернути вулиці усвідомлену історико-культурну значимість — це значить повернути втрачену цінність. Доступна історична меморіальна інформативність вулиці як структурного міського історичного середовища в поєднанні з естетичним смаком благоустрою її в цілому, із збереженням традиційної життєвої функції надасть вулиці — комплексній пам'ятці історії та культури — явно вагомому історичного значення.

¹ Чакавін І. В. Полісся і його локалізація: (за іст., історіогр. та польовими матеріалами) // Нар. творчість та етнографія. — 1984. — № 2. — С. 58 — 62.

² Житомирщина: Довідник-путівник. — К., 1974. — С. 9.

³ Завада В. Г. Архітектурні пам'ятники Полісся як історичний джерело // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. — Киев, 1980. — С. 60 — 65.

⁴ Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — Киев, 1985. — С. 144 — 157.

⁵ Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР: Кат.-справ. — Киев, 1987. — С. 156.

⁶ Атлас Киевской губернии, состоящей из генеральной карты 12 городских планов и 12 повтовых карт. 1800 г.: Атлас Волинской губернии...: План городища Древнего Ко-

ростеня и окрестности оного. — 1:5000. — М., 1823. — ЦНБ. — Инв.№ 13671; Специальный план г. Житомира, составленный по новейшим сведениям. — Киев, 1879. — ЦНБ. — Инв. № 9561.

⁷ Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. — Киев, 1913. — С. 24 — 25.

⁸ Сняков Г. Г. Житомир: Ист.-арх. нарис. — К., 1968. — С. 10.

⁹ Там же. — С. 13.

¹⁰ Держ. арх. Житом. обл. — Ф. 64. — Оп. 1, спр. 67. — Арк. 3, 15. — (Далі: ДАЖО).

¹¹ Там же. — Ф. 62, оп. 1, д. 83. — А. 286, 290.

¹² Там же. — Ф. 62. — Оп. 1, д. 582. — А. 11.

¹³ Весь Юго-Западный край. — С. 470 — 471.

¹⁴ Корзун И. Вернуть утраченные ценности. Необходима комплексная и государственная программа «Культура» // Известия. — 1989. — 21 июня.

Надійшла 1.10.1990 р.

Рассматриваются проблемы сохранения идейного, функционального и эстетического единства историко-культурной среды городов Украины.

В. І. СЕРГІЙЧУК

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В статті подається опис 37 козацьких полків, що брали участь у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, вказуються територіальні межі, в яких була сформована Гетьманщина в 1648 — 1649 рр.

З останньої чверті XVI ст., відколи польський король Стефан Баторій змушений був зайнятися врядуванням козацьких справ, усе настирливіше пробиває собі дорогу ідея військово-територіального полкового поділу запорожців, перенесення їхнього впливу з пониззя Дніпра на городову Україну.

Звичайно, польський уряд і гадки не мав цього допускати, але, рахуючись із збройною силою козацтва, він думав над тим, як зашкідити цьому, ізолювати козацтво від народних мас, позбавити впливу на нього.

Один з проектів, що передбачав водночас і примирення Речі Посполитої з українським козацтвом під час повстань наприкінці XVI ст., — пропозиція київського католицького єпископа Йосифа Верещинського про створення на Задніпров'ї свого роду козацької держави.

Записка Верещинського, яку знайдено в Данцігському архіві, передбачала передачу в юрисдикцію Війська Запорозького всіх земель Польщі на схід від Дніпра. До козацької держави, на чолі якої мав стояти князь (ходили чутки, що ним повинен бути Северин Наливайко), мали увійти українські й білоруські землі від Запоріжжя до Орші. На них планувалося розмістити тринадцять полків: князь зі своїм пол-

©В. І. Сергійчук, 1992

ком повинен був одержати на утримання Переяслав «з усіма хуторами», козацький гетьман розташувався в Лубнах та його околицях, інші військово-територіальні одиниці — в Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславі та Радомлі¹.

Незважаючи на те, що цей проект був фантастичним, нездійсненим, він свідчить водночас про ідеї козацької автономії через військово-територіальний полковий поділ, про вимоги рівності козаків зі шляхтою і навіть про окремий козацький народ з правом на власну політичну організацію. Очевидно, зовсім не випадково в середині 90-х років у шляхетських колах кружляли чутки, що козаки, плюндруючи під корогвою австрійського імператора Польщу, хочуть заснувати окрему республіку із князем Наливайком на чолі.

Підстава для подібної чутки була, оскільки посол Наливайка — Нішкевський, справді повіз у січні 1596 р. до короля ось таку пропозицію: осадити в межиріччі Дністра і Південного Бугу щось на зразок прикордонної варти. Крім служби проти татар і Москви, Наливайко обіцяв виконувати і репресивні функції щодо бандитів, втікачів-селян і челядників — спільно з прикордонними старостами переймати їх та різати їм носи й вуха. Навіть на Запорозжжі обіцяв він знести гетьманство, а залишити там лише свого поручника².

Та й цей проект виявився нездійсненим.

Щодо полкової організації Війська Запорозького на той час, то цікаві письмові свідчення в зв'язку із цим маємо з початку XVII ст. В 1601 р., скажімо, козаки ділилися на чотири полки (в кожному — п'ять сотень); сотні і на десятки (всього 152). На чолі козаків стояли гетьман, обозний, писар: у полку старшинували полковник, два осали, чотири сотники і 50 десятників; було також по три пушкарі, одному прапорщикові, сурмачеві, трубачеві і бубенщикові і чотири візничих. Весь реєстр — 2032 чоловіки³. Однак, як територіально вони організовувалися — невідомо. У грудні 1613 р. згадуються теж чотири полки — Путивльця, Яцька, Мітли і Топиги⁴. Під Хотином 1621 р. зустрічаємо вже 13 козацьких полків⁵, проте на їхню територіальну приналежність також не вказується. В зв'язку з цим сумнівним є повідомлення Кониського про 10 козацьких територіальних полків «за гетьмана Богданка», яке прийняв на віру М. Максимович⁶.

Зрештою розвій сили Війська Запорозького привів до запровадження військово-територіального устрою козацтва на городовій Україні, що було значним кроком по шляху до формування української державності. Але це трапилося не в 1638 р., як пише В. А. Смолій⁷, а у 1625 р., після Куруківської угоди.

Зокрема, В. Голобуцький навіть вказує, що після Куруківського перемир'я повстанців зі шляхтою реєстрові козаки були поділені на шість територіальних полків — Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський⁸. На жаль, відсутність посилання на джерело ускладнює підтвердження цього

повідомлення, хоч якби нам не хотілося зафіксувати 1625 р. конкретну територію першої автономності козацтва на волості.

Можемо з певністю говорити лише про те, що шість козацьких полків розміщувалися в основному на території Київського воєводства, де, згідно з люстраціями 1622 р., називаються Канівське, Переяславське, Корсунське, Черкаське, Білоцерківське староства. Саме ці адміністративно-територіальні одиниці могли бути основою для створення однойменних полків. При цьому треба зазначити: хоча до Київського воєводства в цей період і належали Овруцька, Житомирське, Остерське староства, в них козацькі полки не могли розміщуватися навіть вже з огляду на те, що й їхні землі були віддалені від південних кордонів України, які постійно порушували татари.

Не прояснює картини і розповідь про послання Київського митрополита Іова Борецького до Росії священника Пилипа 25 грудня 1625 р.: «А казацький де гетман Дорошенко с польскими комиссарами ездит по казацким городам, разбирает казаков. И ныне де гетман Дорошенко пришол для разбору казацкого в Нежин, а из Нежина де быть ему в Прилуках и в Лубнах казаков ж разбирать»⁹.

Нічого про це не згадується і в козацьких інструкціях послан до польського короля взимку і навесні 1626 р. про підтвердження результатів комісії¹⁰, в ухвалі шляхетського сейму про затвердження Курківського трактату¹¹.

Окреслену козацьку територію подають документи вже початку 30-х років XVIII ст. Так, з розповіді в Путивлі 1632 р. козака Івашки Павлова, котрий попросив російського підданства, довідуємось, що «собралось черкас в Корсуне з гетманом с Ондрюшком Деденком з 2000 человек, а были з городов лутчие люди: от Белье Церкви полковник Дацко, а с Чигирина полковник Тараско, ис Корсуни полковник Миско Пивоваренко, ис Переяслава полковник Олихвер, ис Лубен полковник Лавринко, ис Черкасс войсковой же судья Гиря, ис Киева (підкреслено нами. — Авт.) сотник Кизим и изо всех городов»¹².

У 1637 р. під Боровицею присягали полковники: Яцик Гугнивий — черкаський, Андрій Лобода — канівський, Гришай Хомич — чигиринський, Максим Нестеренко — корсунський, Ілляш Караїмович — переяславський, Яцина — білоцерківський, Терешко — яблонівський¹³.

А от з 1638 р. до початку визвольної війни на Україні існувало шість реєстрових полків — Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський і Переяславський¹⁴.

Звичайно, куди була ця козацька автономія, але саме вона готувала ґрунт для проголошення Гетьманщини — української держави. Зокрема, в перший період Визвольної війни 1648 — 1654 рр., адже саме в цей час щойно створена українська народна армія здобула славетні перемоги при Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Обширнішою була і територія, де формувалися повстанські полки, їх

чисельність була набагато більша, поки не стискували козацьку вольницю жорсткі рамки Зборівської угоди 1649 р.

Межі українських і білоруських земель, на яких у ході Визвольної війни виникли козацькі полки, в порівнянні з умовами Зборівського миру, слід відсунути на рубіж, визначений Богданом Хмельницьким під час прийому польських комісарів у Переяславі 25 січня 1649 р.: «Коронні і Литовські війська не повинні вступати в межі Київського воєводства по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств — по Кам'янець. Запорозькі війська також зазначених рік переходити не повинні»¹⁵. На ці умови перемир'я погоджувався і польський король Ян-Казимір, про що свідчить його грамота від 27 березня 1649 р.¹⁶

Саме по цій території необхідно визначити кількість козацьких полків, створених у 1648 — 1649 рр. Їх, звичайно, було більше, ніж при складанні Реєстру 1649 р. Зокрема, козацький лікар Лука розповідав у Путивлі у вересні 1649 р., що з гетьманом у поході під Збараж було 23 полковники¹⁷, крім тих, що залишилися боронити кордон від Литви. Комендант Львова твердить, що восени 1648 р. це місто облягало 35 полків Богдана Хмельницького¹⁸, М. Максимович називає в 1648 р. 26¹⁹, в Писарівському літопису, опублікованому М. Маркевичем, нарахується 34²⁰.

На основі аналізу різних джерел автор вважає, що до діючої армії в 1648 — 1649 рр. слід віднести Білоцерківський, Борзенський, Брацлавський, Брагинський, Вінницький (Кальницький), Гадяцький (Зіньківський), Животівський, Звягельський, Ірклівський, Іченський, Кам'янецький, Канівський, Київський, Корсунський, Лисянський, Лохвицький, Лубенський, Моргородський, Мозирський, Могильовський (Подністрянський), Ніжинський, Овруцький, Остерський, Псволицький, Переяславський, Подільський, Полтавський, Прилуцький, Речицький, Роменський, Торговицький, Туровський, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський і Чорнобильський полки. Щодо полковників у Сосниці²¹, Бобруйську²², то, очевидно, це були наказні, залишені виключно для сторожової служби. Це підтверджують і польські джерела. Так, полковник Піддубський залишався в Бобруйську саме наказним, був комендантом на місці Гладкого²³. А ось які настанови давав Богдан Хмельницький брату своєму полковнику в Сосниці: «быть с войском належи во украинских городах... и про лехов велел проведать и хлеб всякой оберегать»²⁴.

Аналіз розміщення полків свідчить, що в основу територіального устрою народної армії було покладено спочатку шість реєстрових полків, а згодом, з поширенням народного повстання, створювалися нові територіальні полки.

За основу було взято загони запорозьких козаків, висланих Богданом Хмельницьким на Поділля, Сіверщину, Полісся, Волинь, у Білорусію. Очолювали їх бувалі воїни, у більшості вихідці з тих місцевостей, де тепер вони мали піднімати народ проти шляхти. А

таких серед запорожців було багато. Так, в реєстрі 1581 р. бачимо Петра Каменчанина, Лукаша Сульжинського, Дениса, Васька і Супруна Брагинців, Стуфана Пінчуку, Івана Подолянина, Федора та Андрія Случаників, Федора і Миколу з Мозира, Прокопа Остропольського, Стася з Галича, Андрія і Остапа з Дубна²⁵.

Вважаємо за доцільне подати опис 37 полків (деякі, звичайно, існували недовго), які брали участь у битвах 1648 — 1649 рр., з умовним (оскільки вірогідних джерел мало) визначенням їхньої території.

Білоцерківський полк. Існував ще до Визвольної війни в числі шести зареєстрованих²⁶, влітку 1648 р. вже рахувався у складі народної армії, наприкінці червня польського посла до Богдана Хмельницького приймав білоцерківський полковник Іван Гири²⁷. Щоправда, вперше ім'я запорозького полковника з Білої Церкви — Ярема Хмеленко зустрічаємо в історичних документах ще раніше — в травні 1648 р.²⁸ До Зборівського миру до складу полку входили, очевидно, містечка, згадані в описі 1654 р.: Біла Церква, Ставище, Синявка, Ківшувата, Боярка, Рокитне, Германівка, Фастів, Насташка, Вільшанка, Бишів, Трилісі, Лесевичі, Кам'яний Брід, Шавулиха, Чорна Кам'янка, Вільховець²⁹.

Брагинський полк. Вперше згадується в листі невідомого із Стрешина від 18 квітня 1649 р. В документі, зокрема, зазначається, що полковник брагинський Макерап (можливо, Мозира) має в Лосві і Брагині 6000 війська, в Речиці — 700³⁰. З цього видно, що Брагинський полк займав територію в межиріччі Дніпра і Прип'яті.

Борзенський полк. Про його існування маємо свідчення учасника Визвольної війни — полковника Силуяна Мужиловського, котрий називає це бойове з'єднання серед тих, що виступили з Богданом Хмельницьким влітку 1648 р. під Павлоч 31. Є підстави твердити: Борзенський полк створений раніше Чернігівського, і оскільки останній не згадується під час походу під Змостя, то полк Мартина Небаби, що «передову сторожу творив»³², був саме борзенським. Підтвердженням цього є й те, що Чернігів пізніше всіх інших лівобережних міст був здобутий козаками.

До складу Борзенського полку входили батуринська, сосницька, борзенська, глухівська, конотопська, бахмацька, івангородська сотні, названі в Реєстрі 1649 р. в складі Чернігівського полку³³, а також новгород-сіверська³⁴ і Стародубщина, звідки в грудні 1648 р. набирали охочих воювати в козацькому війську. Крім того, аж до складання «Реєстри» Мартин Небаба іменується полковником батуринським³⁵, борзенським³⁶, почеповським³⁷. А наказом полковнику борзенському Петру Забілі, котрий заступав Небабу під час літньої кампанії 1649 р., в Новгород-Сіверський пишуть казаки з Стародубу, прохаючи йти їм на підмогу³⁸. Наведені факти, на думку автора, мають підтвердити запропоновану територію Борзенського полку в перший період Визвольної війни. Під час складання Реєстру його територія була

включена до складу Чернігівського полку. До речі, при полковому місті бачимо окремо «борзенців»³⁹, котрі, певно, перейшли сюди з Мартином Небабою.

Браславський полк. До складу цього полку входили населені пункти колишнього Барського староства: Браслав, Шаргород, Клебань, Браїлів, Чернівці, Мурахва, Станіславчик, Красне, згадані і в Реєстрі 1649 р.⁴⁰

Вінницький полк. Перша згадка про полк під проводом Остапа датується липнем 1648 р.⁴¹ На території полку перебували ті ж сотні, очевидно, які пізніше були включені в Реєстр 1649 р. до складу Кальницького: бабинська, балабанівська, борщівська, ворновицька, кунянська, липовецька, немирівська, животівська, погребшенська, іленська, дашківська, олятинська, прилуцька, рахнівська, терлицька⁴². До складу Вінницького полку могли також входити Літин, Хмільник, а також Стара Синява, Скаржинці, Махнівка, розташовані західніше і на північ від Вінниці.

Гадяцький полк. Про козацьке самоврядування в Гадячі і на навколишній території маємо відомості вже від 27 травня 1648 р. Хотмижанов Тит Петров розповідав, що «в Гадяче и на Веприке панов и урядников никого нет, а одни мещане и войты новые из мещан...», а в Гадяче де ныне называют полковниками пана Хмельницкого да Капусту⁴³. До Гадяцького полку влилися, мабуть, мешканці населених пунктів так званого «гадяцького ключа», до якого в другій чверті XVIII ст. належали: Гадяч, Опанасівка, Липова Долина, Русанівка, Розбишівка, Сєргіївка, Петрівка, Подолки, Подставки, Бірки (гадяцькі), Сватки, Максимівка, Римарівка, Плішивець, Дудчинці, Красна Лука, Книшівка, Веприк, Сари, Березова Лука, Камишна, Лютенька, Зіньків, Бірки (зіньківські), Більськ, Глинське, Опішня, Рашівка, Броварки, Грунь, Ковалівка, Лучка, котельва, з яких пізніше і складався відновлений Гадяцький полк⁴⁴.

Животівський полк. Про територію цієї військової одиниці армії Богдана Хмельницького жодних звісток поки що не вдалося відшукати. Полк був створений, звичайно, влітку 1648 р., коли повстанці проходили через Животів. Коли ж наступного року полк було ліквідовано, багато його козаків переселилося в східні полки. Так, у Чигиринському записані Павло, Грицько, Процик, Іван Животівські⁴⁵. Ці прізвища зустрічаємо також у Черкаському, Корсунському, Уманському, Кропивенському, Полтавському і Чернігівському полках⁴⁶.

Звягельський полк. Існування полку як окремої військової одиниці народної армії в перший період Визвольної війни сумнівів не викликає. Документи свідчать про організатора полку — звягельського міщанина кушніра Михайла Тищу, котрий підняв на боротьбу Звягельський повіт⁴⁷, а потім повів його під Пилявці. Після розгрому польської армії брав участь у військовій раді Б. Хмельницького⁴⁸. Основний склад Звягельського полку — вихідці однойменного староства з місцевостями: Звягель, Острожок Новий, Дубрівка, Івашківщина,

Кикова, Рогачів, Суємці, Кожушки, Капуни, Стрива, Сусла, Кияни, Дворець, Зданівка, Онисимовичі, Колоденка, Пишківці, Кудинка, Орепи, Киянка, Юрківщина, Вилуски, Курмань, Горки, Смолдирів, Хижівка⁴⁹.

Іркліївський полк. Про його існування, зокрема участь у поході під Львів, наводить документи М. Максимович⁵⁰. Територія полку, на думку автора, займала лівий берег Дніпра, включаючи сотенні містечка Вереміївку, Ірклій, Воронівку, Жовнин, Максимівку, Омельник, Потік і Кропивне, які в жовтні 1649 р. відійшли до Кропивенського, Черкаського, Чигиринського полків. До початку Визвольної війни маємо свідчення про п'ять сотень цього полку: іркліївську, васютинську, вереміївську, канівецьку та буріміську⁵¹, однак з яких джерел ці дані — невідомо.

Іченський полк. Існував до Визвольної війни як окрема військова одиниця⁵², а в 1648 р. перейшов на бік повстанців⁵³. До його складу, мабуть, входили козаки навколишніх сіл і містечок.

Кам'янецький полк. Про цю військовою одиницю української народної армії повідомляється в Писарівському літопису⁵⁴, де названо одночасно і його полковника — відомого згодом ватажка народних мас Зеленського. Конкретну його територію, на жаль, описати не можемо, оскільки ніяких документів щодо цього поки що не виявлено.

Канівський полк. Існував до Визвольної війни⁵⁵. До складання Реєстру займав територію лише на правому березі Дніпра. До 1649 р. до його складу входили такі сотенні міста: Стайки, Ржищів, Терехтемирів, Межиріч, Маслівка⁵⁶. Є відомості, що до Канівського полку належав і Кагарлик⁵⁷.

Київський полк. Про Київський полк маємо свідчення вже з червня 1648 р.⁵⁸ У перший період повстання до нього входили Макарів, Ясногородка, Білогородка, Обухів, Гостомель, Ворсівка, Мотовилівка, Трипілля, Васильків, Ходосів, Вишгород, Димер, Карпилівка, Борянка, Лісники⁵⁹. Можливо, до складу полку входили також Кодня, Коростишів, Брусилів, Житомир, Радомишль з навколишніми селами.

Корсунський полк. Корсунський полк був першим бойовим з'єднанням Богдана Хмельницького, оскільки він, перебуваючи на залозі в Січі як реєстровий, перейшов на сторону козаків ще в лютому 1648 р. (втекло лише 30 драгунів разом з полковником Гурським)⁶⁰. Під проводом першого полковника Максима Кривоноса брав участь у битвах на Жовтих Водах і під Корсунем. До його складу в перший період Визвольної війни входили Ісайки, Медвин⁶¹, а також Вільшана, Мліїв, Звенигородка, Стеблів, Кальніболото⁶², Деренковець, В'язовок, Сахнівка, Бодяники, Гуляйполе⁶³.

Лисянський полк. Територія полку, названого в Самовидця⁶⁴, була невеликою. Аналіз свідчить, що на цій території, зокрема сучасного Лисянського району Черкаської області, в той час існували Босівка, Боярка, Будища, Бужанка, Кам'яний Брід, Рубаний Міст⁶⁵.

Лохвицький полк. Згадується в переліку бойових з'єднань ук-

раїнської народної армії під Збаражем⁶⁶. Його основу становили вихідці з Лохвиці, Сенчі, Чорнух.

Лубенський полк. Був створений після втечі Вишневецького з Лівобережної України⁶⁷. Взимку 1649 р. його козаки стояли у Звягелі⁶⁸. Під час складання реєстрів його територія відійшла до Миргородського і Кропивенського полків. Відновлений у 1658 р. полк обійняв ту ж територію, що і до жовтня 1649 р. Сотенними містечками в перший період Визвольної війни були: Лубни, Оржиця, Яблунів, Пирятин, Городниця, Лукомля⁶⁹.

Миргородський полк. Перша згадка про козаків полку належить до липня 1648 р.⁷⁰ У перший період Визвольної війни полк займав територію в середньому межиріччі Псла і Сули. Тут у цей час існували сотні: остапівська, сорочинська, хорольська, краснопільська, миргородські (чотири), устивицька⁷¹.

Могилівський полк. Полковий козацький устрій запроваджено в Могилеві-на-Дністрі 1648 р. Наступного року бачимо цей полк у складі війська Богдана Хмельницького⁷². Можна погодитися, що до полку входили в 1648 — 1649 рр. козаки Могилівської, Яришівської, Ярузької, Вільзівської, Березівської і Курилівської сотень, а також міщани Серебрії, Козлова, Куківки, Михайлівки, Корківець та інших населених пунктів, які значаться в присяжних реєстрах Подільського полку⁷³ 1659 р., а також жителі прилеглих до Дністра Буші, Рашкова, Калюса, позначених на карті Боплана⁷⁴. У 1649 р. Могилівський полк увійшов до складу Браславського.

Мозирський полк. Відомості про створення полку маємо з показань полонених козаків, захоплених у серпні — вересні 1648 р. в Білорусії, згідно з якими з самого Мозиря було набрано 400 чоловік. Ватажком цієї хоругви став місцевий міщанин Седляр. До складу полку входили населені пункти, розташовані по берегах Прип'яті і Дніпра, зокрема Петриківка, Бабури⁷⁵. З останніх, до речі, прислали в Мозир 30 коней, зброю. А взгалі озброєння полку було поганим: «рушниць ледве половина має, пороху і гармат мало. Половину гармат з Петриківки забрали козаки на Україну». Першим полковником називається мозирський міщанин Іван Столяр⁷⁶, у лавах полку нараховувалося до 20 000 чоловік⁷⁷. Можливо, що в полку були вихідці з Горваля⁷⁸, Бобруйська, де стояли козацькі загони⁷⁹.

Ніжинський полк. Перша згадка про полк датується липнем 1648 р.⁸⁰ Навіть при укрупненні козацьких полків у 1649 р. Ніжинський обійняв невелику територію. Можна припустити, що вона не змінювалася аж до 1654 р. З огляду на це до нього треба віднести 11 сотень, зазначених у Реєстрі: березівську, дівицьку, сім ніжинських, носівську і кобижчанську⁸¹.

Овруцький полк. На північних кордонах, за свідченням Самовидця, головним полком був Овруцький, «до якого усе Полесся належало»⁸². Полк створювався влітку 1648 р. за допомогою місцевої дрібної шляхти, серед якої виділявся дворянин Іван Бруяка⁸³, пізніше

полковник овруцький. Нараховувалося у полку 6000 козаків, серед яких були і білоруси⁸⁴. Це підтверджується записами житомирської гродської книги: серед населених пунктів, що знаходяться нині на території Білорусії, називаються Скородне, Словечне⁸⁵. До складу полку входили також Чоповичі, Копище, Олевськ⁸⁶. На території, окресленій цими населеними пунктами, знаходилися також на той час Народичі, Словечно, Норинськ, Вільча, Хабне (нині Поліське, райцентр Київської області).

Остерський полк. Його існування підтверджують чимало джерел. Зокрема, згадується він В. Коховським серед полків Хмельницького під Збаражем⁸⁷. М. А. Маркевич називає навіть його керівника — Тимофія Носача⁸⁸. Автор вважає, що на його території знаходилися такі сотенні містечка: Бобровиця, Гоголів, Заворичі, Козелець, Остер, Моравськ, які потім відійшли до Переяславського полку. Таке твердження можна обґрунтувати і тим, що територія Переяславського полку до повстання не включала названих містечок і навколишніх сіл, а також тими, що до складання Реєстру він мав шість сотень⁸⁹.

Паволоцький полк. З яких сотень складався полк у перший період повстання — це вже було загадкою для М. Максимовича⁹⁰, котрий так і залишив це питання відкритим. Як відомо, організатором полку був місцевий вїйт, син священика з с. Миньковець, Іван Аврамович Кучевич-Миньковський, який підняв проти шляхти жителів Паволочі, Котельні, Конлівки, Лисовець та інших навколишніх сіл⁹¹. А остаточно цей полк сформувався, мабуть, у липні 1648 р., коли в Паволочі деякий час перебував Б. Хмельницький.

У той же час у скаргах, що зафіксовані у Володимирському гродському суді, є й такий запис: «Михайло Крыса — пулковник и региментор козаков, з волости Котеленской згромажонными»⁹².

Крім названих населених пунктів, під хоругвою Паволоцького полку перебувала Ружинська сотня⁹³, а також близькі до Паволочі Верхівня, Карабчіїв, Бистрик, Білилівка, Вчорайше, Трубіївка, Білопілля, Строків, Ягнятин, Таборівка, позначені на карті Боплана⁹⁴.

Віднесення з 1654 р. Сквири, Антонова і Торговиці до Паволоцького полку⁹⁵ з Білоцерківського дає підстави вважати, що вони були в його складі і на початку повстання. До Паволоцького полку могли належати також Ходорків і Бердичів, які знаходилися близько до Паволочі в порівнянні з іншими полковими містами.

Переяславський полк. Існував задовго до Визвольної війни. Сотенними містечками були: Вороньків, Баришівка, Березань, Басань, Яготин, Гельмязів, Золотоноша, Домонтів, Бубнів, Леплява, Биків, Іркліїв, Кропивна⁹⁶; останні два в 1648 — 1649 рр. мали належати до Іркліївського полку.

Подільський (Барський) полк. Уперше полк згадується в листі від 24 лютого 1649 р. Івана Федоровича (Федоренка), полковника подільського, до Станіслава Лянцкоронського з приводу спустошення поляками Бару⁹⁷. Але можна припустити, що Подільський полк був

створений ще раніше — одразу після взяття повстанцями Бару, тобто в липні 1648 р. Саме тут і розмістився центр полку аж до взяття міста поляками взимку наступного року. Про його територію в історичних джерелах ніяких звісток не збереглося. Кордони можна окреслити, виходячи з крайніх населених пунктів, що згадуються в літературі, сусідніх козацьких полків і межі поширення народного повстання на захід. В зв'язку з цим можна назвати Ялтушків (нині Барський район), а також населені пункти Хмельницької області, жителі яких приєдналися до повстанців перед штурмом Барської фортеці: Вовковинці, Летичів, Меджибіж⁹⁸. До речі, у 1658 р. в Меджибожі перебував полковник подільський Федір Михайлович⁹⁹.

Полтавський полк. У перший період Визвольної війни займав територію від Псла до Ворскли, межуючи на півночі з Гадяцьким. Мав сотні аж до Орелі, куди сягали козацькі землі і де велися розробки селітри. До складу полку входили Кобеляки, Нові Санжари, Ковалівка, Балаклія¹⁰⁰, очевидно, Шишаки, Говтва.

Прилуцький полк. Згадується вперше влітку 1648 р.¹⁰¹ Територія його, як відомо з джерел, не змінювалася, за винятком включення в 1649 р. двох ічеських сотень. Іншими сотенними містами були Варва, Голянци, Городня, Гурівці, Дивиця, Іваниця, Корибутов, Красне, Кропивна, Монастирище, Переволочна, Прилуки (чотири)¹⁰².

Речицький полк. Згадується наприкінці літа 1648 р. Полонені повстанці розповідали, що «в Речиці половина козаків, а половина селян. Вважають, що їх 3 тис., а полковником над ними посталевний Покусин з Чернігова»¹⁰³.

Роменський полк. Про нього згадує Коховський під Збаражем¹⁰⁴. До його складу входили в основному козаки Ромен, які на той час були значним ремісничим і торговельним містом, а також жителі навколишніх сіл.

Торговицький полк. Існував недовго, однак Писарівський літопис вказує нам і на його керівника — полковника Євфимія¹⁰⁵. До військового з'єднання належали козаки з поселень у басейні р. Синюхи.

Туровський полк. Дізнаємося про нього з листа повстанського полковника Прокопа Цивки, який іменується Туровським, до сотника туровського Гаврила від 2 листопада 1648 р.¹⁰⁶ З листа, а також із зізнання на тортурах козака, взятого до полону литовськими військами на Поліссі¹⁰⁷, можна окреслити територію полку — Кажангородок, Лахва, Давидгородок, Туров.

Уманський полк. Згадується вперше в липні 1648 р.¹⁰⁸ В основу сотенного поділу полку в перших два роки козацького повстання можна покласти той, який наводиться в Реєстрі 1649 р.: бабанська, бершадська, будівська, бучанська, івангородська, іванська, кислянська, кочубєївська, ладжинська, маньківська, романівська, соболівська, уманська, цибулівська сотні¹⁰⁹.

Черкаський полк. Існував до 1648 р. З правобережних сотень пол-

ку, занесених до Реєстру армії Б. Хмельницького, лише одна однойменна з географічною назвою — Мошенська. Інші носять назви за прізвиськом та ім'ям сотника¹¹⁰. Є свідчення про одне сотенне містечко — Городище¹¹¹. Допускаємо, що до Черкаського полку належали також Будище, Вергуни, Кумейки, Білозір'я.

Чернігівський полк. Про козаків полку маємо свідчення з липня 1648 р.¹¹² До укладення Зборівського миру Чернігівський полк займав територію набагато меншу, вона, очевидно, була такою ж, як і з 1654 р., коли всі сіверські сотні відійшли до Ніжинського полку. Виходячи з цього територію полку на початку повстання можна окреслити так: Чернігів, Седнів, Слабин, Любеч¹¹³. До седнівської сотні входили в 1648 р. Городня і Вихвостів¹¹⁴, є відомості про існування в першій період Визвольної війни стольненської, ройської та менської сотень¹¹⁵.

Чорнобильський полк. Першу згадку про полк зустрічаємо в липні 1649 р.¹¹⁶ Під проводом Михайла Панкевича в цей час перебувало сім хоругв, про територіальне розміщення яких не згадується. Перебували вони, мабуть, на правому березі Прип'яті і Дніпра до впадіння в нього Тетерева. На той час тут існували Горностайпіль (в 1649 р. перебували реєстрові козаки), Стечанка, Товстий Ліс¹¹⁷.

Чигиринський полк. Існував до 1648 р. В першій період повстання до полку належали правобережні баклійська, боровицька, бужинська, воронівська, голов'ятинська, жаботинська, кременчуцька, кирилівська, медведівська, орловська, смілівська і чигиринська сотні¹¹⁸.

До короткого опису територіального розміщення козацьких полків першого періоду Визвольної війни слід додати відомості й про інші військові з'єднання, бо, як писав Самовидець, «козацтво звалось аж і по за Днестром коло Галича... за Константинов Старий — в Шельженцах, Грицеве, Чорторіей...»¹¹⁹. Зокрема, в полку Небаби бачимо вихідців з Чуднова Семена і Дем'яна¹²⁰, Яська Терешкового з Полонного¹²¹. Після приходу козаків поділилася за козачим звичаєм на сотні Теревовля, сотниками обрали Федора Бориславського, Івана Рудого, Яцька Великого, Кириака Швеця, хорунжим — Василя¹²². На Покутті 15-тисячну армію організував Семен Височан¹²³, яку поділив на сотні, з хоругвою і музикою¹²⁴.

Це, зазначав В. Грабовецький, було схоже до поділу полків на Придніпрянщині¹²⁵. Піддані Адама Киселя з Гощі й навколишніх сіл обрали собі за полковника Івана Куковського-Листопада, а за осавула — Андріяша Гайдука¹²⁶.

Ось у таких територіальних рамках була сформована Гетьманщина в 1648 — 1649 рр. Після Зборівського миру Богдан Хмельницький змушений був здійснити реорганізацію своїх полків. І, звичайно, обмеження козацького реєстру 40 тис. чоловік (згадаймо, що під Зборовим у війську повстанців було 360 тис.) змусило українського гетьмана зменшити кількість полків до шістнадцяти, що розміщувалися на території трьох воєводств — Київського, Брацлавського та Чернігівського.

¹ Антонович М. Студії з часів Наливайка // Пр. Укр. іст.-філол. т-ва в Празі. — Прага, 1942. — 4. — С. 104.

² Там же. — С. 88 — 89; Грушевський М. Історія України-Руси. — К.; Львів, 1909. — Т. 7. — С. 210.

³ Довнар-Запольський М. Жалованье запорожцам и количество их полков до 1648 г. // Киев. старина. — 1896. — Февр. — С. 54.

⁴ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 126 — 127. — (Далі: Жерела).

⁵ Там же. — С. 250.

⁶ Максимович М. Обзорение городских полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Вестн. императ. Рус. геогр. об-ва. — 1856. — № 4. — С. 5. — Отд. отд.

⁷ Смолий В. Запорожская Сечь: традиции украинской государственности // Правда Украины. — 1990. — 18 авг.

⁸ Голобуцкий В. Запорожское казачество. — Киев, 1975. — С. 202.

⁹ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1953. — Т. 1. — С. 62.

¹⁰ Жерела. — Т. 8. — С. 295 — 302.

¹¹ Voluminalequm. — Petersburg, 1859. — Т. 3. — С. 237.

¹² Воссоединение... — Т. 1. — С. 129.

¹³ Грушевський М. Вказ. праця. — К.; Львів, 1922. — Т. 8. С. 272.

¹⁴ Там же. — С. 313.

¹⁵ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3. — С. 156.

¹⁶ Рук. фонд Ін-ту історії АН України. — Оп. 4, спр. 7. — Арк. 95 (далі: Рук. фонд).

¹⁷ Акты, относящиеся к Истории Южной и Западной России. — Спб., 1861. — Т. 3. — С. 345. — (Далі: Акты ЮЗР).

¹⁸ Dzieje K. Szajnoch. — Warszawa, 1878. — Т. 10. — С. 131.

¹⁹ Максимович М. Указ. соч. — С. 8 — 9.

²⁰ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т. 5. — С. 167.

²¹ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1953. — Т. 2. С. 79.

²² Історія України в документах. — Т. 3. — С. 150.

²³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazymierza. — Poznan, 1859. — Т. 1. — С. 86.

²⁴ Воссоединение... — Т. 3. — С. 79.

²⁵ Gorski K. History piechoty polskiej. — Krakow, 1893. — С. 243 — 244.

²⁶ Документы об освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — Киев, 1965. — С. 31. — (Далі: Документы...).

²⁷ Dzieje K. Op. cit. — С. 192.

²⁸ Львів. наук. б-ка АН України. — Ф. Осолінських. — Спр. 231/П. — Арк. 168. — (Далі: ЛНБ УРСР).

²⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. Прил. к № 5. — С. 783 — 797.

³⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1890. — Т. 1. — С. 336. — (Далі: Памятники).

³¹ Воссоединение... — Т. 2. — С. 129.

³² Жерела. — Львів, 1898. — Т. 4. — С. 69.

³³ Реестра всего Войска Запорожского. — М., 1875. — С. 333 — 337. — (Далі: Реестра).

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. III. Дополнение. — С. 56.

³⁵ Рук. фонд. — Оп. 4. — Од/зб. 7. — Арк. 30.

³⁶ Акты ЮЗР. — Спб., 1875. — Т. 8. — С. 360.

³⁷ Там же. — Т. 3. Дополнение. — С. 46.

³⁸ Там же. — Т. 8. — С. 331.

³⁹ Реестра. — С. 332.

⁴⁰ Там же. — С. 159 — 180.

⁴¹ Памятники. — Т. 1. — С. 255.

⁴² Реестра. — С. 183 — 197.

⁴³ Акты Московского государства. — Спб., 1894. — Т. 2. — С. 220.

- 44 Бужинський М. М. «Гадяцький ключ» // Зап. Полтав. наук. при ВУАН т-ва. — Полтава, 1928. — Вип. 2. — С. 41.
- 45 Реєстра. — С. 15, 16.
- 46 Там же. — С. 47, 84, 91, 93, 134, 253, 298, 299, 301, 337.
- 47 Архив Юго-Западной России. — Киев, 1914. — Ч. 3, т. 4. — С. 225. — (Далее: Архив ЮЗР).
- 48 Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляками. — Киев, 1854. — С. 58.
- 49 Баранович О. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. — К., 1930. — С. 40 — 41.
- 50 Максимович М. Сочинения. — Киев, 1876. — Т. 1. — С. 712.
- 51 Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — К., 1970. — С. 715.
- 52 Лазаревський А. Описание старой Малороссии: Полк Прилуцкий. — Киев, 1902. — Т. 3. — С. 224.
- 53 Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 496.
- 54 Маркевич Н. Указ. соч. — С. 167.
- 55 Документы. — С. 14.
- 56 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 136.
- 57 Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — К., 1971. — С. 331.
- 58 Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 210.
- 59 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 137 — 138.
- 60 Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Киев, 1962. — С. 102.
- 61 Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — С. 164, 170.
- 62 Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — С. 135, 205.
- 63 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 138.
- 64 Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — Киев, 1878. — С. 19.
- 65 Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — С. 426, 427, 430.
- 66 Kochowski W. Op. cit. — S. 48.
- 67 Максимович М. Сочинения. — Т. 1. — С. 715.
- 68 Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 329.
- 69 Максимович М. Указ. соч. — С. 715 — 716.
- 70 Воссоєдинення. — Т. 2. — С. 129.
- 71 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 139.
- 72 Летопись самовидца. — С. 19.
- 73 Рук. фонд. — Оп. 4, спр. 27. — Арк. 7 — 15.
- 74 Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. — Киев, 1901. — С. 18.
- 75 Документы. — С. 105.
- 76 Там же.
- 77 Jakuba Michalowskiego. Ksiega pamietnicza. — W Krakowe, 1864. — S. 179.
- 78 Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — Спб., 1904. — С. 198.
- 79 Історія України в документах. — Т. 3. — С. 150.
- 80 Филарет. Указ. соч. — С. 277.
- 81 Реєстра. — С. 321 — 329.
- 82 Летопись Самовидца. — С. 19.
- 83 Опись актовой книги Киевского Центрального архива. — Киев, 1878. — № 19. — С. 6. — (Далее: Опись АК КЦА).
- 84 Коваленко Л. А. Події визвольної війни українського народу і боротьби за возз'єднання України з Росією в Східній Волині // Наук. зап. Житом. пед. ін-ту. — 1965. — Т. 2. — С. 24.
- 85 Опись АК КЦА. — № 19. — С. 4.
- 86 Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. — С. 423, 527, 537.
- 87 Kochowski W. Op. cit. — S. 48.
- 88 Маркевич Н. Указ. соч. — С. 167.
- 89 Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — С. 50.

- 90 Максимович М. Сочинения. — Т. 1. — С. 691.
- 91 Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 490; Модзалевський В. Малороссийский родословник. — Киев, 1914. — Т. 4. — С. 25.
- 92 Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 809.
- 93 Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. — С. 607.
- 94 Ляскоронский В. Г. Указ. соч. — С. 25.
- 95 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 142.
- 96 Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии. — Полтава, 1862. — Ч. 3. — С. 403.
- 97 Z dziejow Ukrainy. — Kijow, 1912. — S. 492.
- 98 Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — С. 232, 396, 410.
- 99 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 144.
- 100 Там же.
- 101 Воссоєдинення. — Т. 2. — С. 129.
- 102 Реєстра. — С. 306 — 315.
- 103 Документы. — С. 106.
- 104 Kochowski W. Op. cit. — S. 48.
- 105 Маркевич Н. Вказ. праця. — С. 167.
- 106 ЛНБ АН УРСР. — Ф. Оссолінських. — Спр. 382/11. — Арк. 56.
- 107 Там же. — Арк. 55 зв.
- 108 Памятники. — Т. 1. — С. 265.
- 109 Реєстра. — С. 131 — 153.
- 110 Там же. — С. 27 — 60.
- 111 Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — С. 126.
- 112 Документы. — С. 164.
- 113 Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 239.
- 114 Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. — С. 243.
- 115 Там же. — С. 407, 563, 347.
- 116 Z dziejow Ukrainy. — S. 434.
- 117 Історія міст і сіл УРСР: Київська область. — С. 718, 727.
- 118 Реєстра. — С. 1 — 26.
- 119 Летопись Самовидца. — С. 19.
- 120 Z dziejow Ukrainy. — S. 425.
- 121 Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 36.
- 122 Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. — Львів, 1898. — Т. 23/24. — С. 25.
- 123 Петровський М. Н. Нариси з історії України. — 1940. — Вип. 4. — С. 91.
- 124 Томашівський С. Вказ. праця. — С. 40.
- 125 Грабовецький В. В. Полководець селянсько-козацького війська Семен Височан // Укр. іст. журн. — 1966. — № 8. — С. 144.
- 126 Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 191.

Надійшла 1.10.1990 р.

В статье дается описание 37 казачьих полков, которые участвовали в Освободительной войне под руководством Богдана Хмельницкого, указываются территориальные границы, в которых сформировалась Гетманщина в 1648 — 1649 гг.

М. Г. КРИКУН

ПОВІТОВИЙ ПОДІЛ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI — XVIII СТ.

Розглядається адміністративно-територіальна структура Київського воєводства XVI — XVIII ст.

Історія повітового устрою Київського воєводства¹ може бути поділена на два періоди. Перший охоплює 1471 — 1565 рр., коли тамтешні повіти являли собою старостинські округи, за винятком центрального (Київського), котрий був округом воєводським, оскільки Київське староство не існувало. Протягом цього часу кількість київських повітів не була сталою. На думку П. Г. Клепатського, який спеціально вивчав тодішню адміністративно-територіальну структуру Київського воєводства, в середині XVI ст. воно складалося з Київського, Житомирського, Овруцького, Мозирського, Любецького, Остерського, Чорнобильського, Путивльського і Черкаського повітів, причому, як вважав автор, останній поділявся на три підповіти-обводи (Черкаський, Білоцерківський, Канівський)². Наші спостереження, що ґрунтуються на всіх відповідних доступних джерелах, доводять, що у Київському воєводстві в середині XVI ст. було менше дев'яти повітів, скільки ж саме — важко сказати. В усякому разі впевнено можна сказати, що головними, а можливо єдиними, тоді були повіти Київський, Житомирський, Овруцький і Мозирський.

У 1566 — 1793 рр. (до ліквідації воєводства внаслідок приєднання його території до Російської Імперії) повіти були шляхетськими адміністративно-судовими округами. Такий характер вони набрали за реформою, ухваленою Віленським сеймом 1565 — 1566 рр., яка поширила польський адміністративно-територіальну систему на землях Великого князівства Литовського³, до складу якого до Люблінської унії входило і Київське воєводство. Ця система в останньому зміцніла після прилучення його 1569 р. до Польського королівства.

Завдання даної статті — показати, як виглядав повітовий поділ Київського воєводства у 1566 — 1793 рр. Йому тоді, порівняно з іншими воєводствами Речі Посполитої, була властива своєрідність, яку, проте, дотепер в літературі не враховано. З легкої руки А. Яблоновського⁴ поширилося твердження, що воєводство з останньої третини XVI ст. включало в себе повіти Київський, Житомирський, Овруцький (у 1566 — 1569 рр. — і Мозирський). Насправді ж, як побачимо нижче, такий поділ, в строго джерельному його розумінні, існував лише певний час.

Слід мати на увазі, що протягом 1566 — 1793 рр. територія воєводства не була сталою; з 1569 р. вона почала зменшуватися. Невдовзі після укладення Люблінської унії до Великого князівства Литовського

© М. Г. Крикун, 1992

відійшов терен Мозирського повіту. Далше звуження київської території тривало в XVII — першій половині XVIII ст. Для висвітлення тодішнього повітового устрою воєводства не має значення підкреслення того, що і коли воно втратило. Тут лише слід наголосити на тому, що в другій половині XVII ст. воєводству перестав належати лівобережний щодо Дніпра терен та Київ з навколишньою територією на правому березі Дніпра: цими масивами заволоділа Росія (див. карту).

В дальшій розповіді йтиметься про територію, яка становила воєводство від 1569 р.: надто мало часу після 1566 р. судилося Мозирському повіту перебувати в складі цього воєводства, щоб врахувати його приналежність до нього.

Протягом тривалого часу після 1569 р. Київське воєводство складалося з одного земського і одного гродського повітів, територіально ідентичних; кожен з них іменувався Київським. Отже, просторово воно по суті було одноповітовим. Причина полягала в тому, що воєводству 1566 р. було дозволено мати по одному земському і гродському суду.

Можна лише припускати, чому така величезна територія по обидва боки Дніпра дістала по одному земському і гродському суду. Відповідь на це питання, мабуть, слід шукати в історичній своєрідності регіону в XVI ст., але її, на жаль, досі не досліджено. Ймовірно, потрібно мати на увазі, що на 1560-ті роки і пізніше на Київщині не розвинувся так, як, наприклад, на Волині, шляхетський стан — важливий чинник у формуванні та розвитку адміністративно-територіального устрою за польським взірцем. Тутешня шляхта значною мірою, напевно, залишалась патріархальною в суспільно-політичному значенні, мало сприймаючою нове⁵. Тому сюди не так інтенсивно, як, приміром, на ту ж Волинь, і проникав польський станово-шляхетський вплив. Не можна не врахувати й наявності такого фактора, як особливі прерогативи київського воєводи, влада якого негативно впливала на політичну активність шляхти Київського воєводства⁶. Вона ж до 1560-х років перешкождала розвитку влади старост, а це в свою чергу призводило до нерозвинутості їхніх судових функцій⁷ і зрештою й тодішніх повітів як старостинських округів. Тож на Віленському сеймі 1565 — 1566 рр. було визнано доцільним не створювати в Київському воєводстві по кілька однотипних судів, а сконцентрувати адміністративно-судову діяльність в його центрі.

Потрібно зазначити, що земськоодноповітовий характер воєводства відображено в переліку тих земських посад (урядів) шляхетського самоврядування, який було затверджено для нього, як зрештою й для інших воєводств Великого князівства Литовського, сеймом 1565 — 1566 рр. Ці посади стосовно Київщини (подаємо їх в тому ж порядку, в якому вони наведені в «Списанье поветов Великого князства Литовського и врядников в них» — документі недатованому, — якщо й не прийнятому на тому ж сеймі, то принаймі, безсумнівно, своїм походженням йому зобов'язаному; цей порядок в переліку урядів відбив їхню ієрархію,

встановлену тим же сеймом за польським взірцем): воєвода, каштелян, підкоморій, хорунжий, суддя, підсудок, писар⁸. Для порівняння наведемо подібний, з того ж документа взятий перелік урядів по Волинському воєводству: воєвода, каштелян, а інші уряди згадано по повітах (їх тут у XVI — XVIII ст. було три) — у кожному з них наявні підкоморій, хорунжий, суддя, підсудок, писар, а відносно Володимирського і Кременецького повітів названо і по маршалку, причому його поставлено перед підкоморієм⁹. Як бачимо, в київському урядовому переліку відсутня згадка про маршалка, але відсутня вона і в переліку земських посад по Луцькому повіту. Це не випадково. Компетенції маршалка головним чином зводилися до збору шляхетського посполитого рушення в кордонах повіту при спіранні на хорунжого. В масштабах же всього воєводства за збір посполитого рушення відповідав каштелян. Але оскільки формально вважалось, що його резиденція міститься в політичному центрі воєводства, котрий одночасно був і центром центрального, головного повіту (у Волинському воєводстві таким повітом вважався Луцький), то було визнано недоцільним мати в цьому центрі, а значить, — в центральному повіті маршалка. Його функції за сумісництвом виконував каштелян. Ось чому у волинському переліку земських урядів не бачимо луцького маршалка. З другого боку, стає зрозуміло й відсутність маршалка в подібному київському переліку: Київське воєводство після сейму 1565 — 1566 рр. було одноповітовим (якщо, повторимо, абстрагуватися від того, що до 1569 р. в нього входило ще й Мозирський повіт), в адміністративному відношенні воно відповідало Луцькому повіту. До речі, стосовно Мозирського повіту у 1566 — 1569 рр. Київський повіт значився центральним, і не дивно, що Мозирський повіт мав тоді таку ж земськопосадову структуру¹⁰, що й повіти Володимирський і Кременецький.

Згадані «Списанням поветов Великого князства Литовського и врядников в них» у складі повітової урядової ієрархії суддя, підсудок і писар — це, власне кажучи, члени земського суду, ті, хто головним чином забезпечував його діяльність. У Київському воєводстві, як зазначено вище, згідно з постановою Віленського сейму 1565 — 1566 рр., такий суд був один. Проте, з огляду на велику територію воєводства, він не міг би діяти ефективно, якби засідав тільки в Києві. Тому «Списання поветов и границ» — документ, складений у зв'язку з діяльністю того ж сейму, — містило вказівку про те, що робота цього суду мала проходити трьома сесіями (роками) щорічно, з яких дві намічались як виїзні. Про ці сесії дане джерело свідчить, щоправда, непрямо: «Книги абы были розложены на трех местцах, для далекости дороги и теж, иж не ест шляхъта частая: першіе книги в Києве, другіе в Житомири; третье «местце» для «розложенья» київських книг (йшлося про судові книги) в тексті того ж документа названо через певний текстовий проміжок після щойно процитованого уривка з нього, без видимого зв'язку з тим, що цій назві передуює; тут зазначено: «а в Овручом другіе книги»¹¹. Характерно, що це місце у виданні частини «Списання поветов и границ»,

здійсненому в середині XVIII ст. М. Догелем на основі впису 1629 р. даної частини в луцьку гродську книгу (впис було зроблено з книги литовської метрики мовою оригіналу;¹² М. Догель використав витяг зазначеної частини цього документа з даної луцької гродської книги в польському перекладі) звучить дещо інакше: там сказано, що в Овручі повинні складатися книги «треті» (trzecie xi gi)¹³. Як бачимо, у виданні М. Догеля вкралася помилка, яка могла бути викликана в свою чергу допущенням помилки при здійсненні згаданого витягу. Слід при цьому вказати на недосконалість побудови «Списання поветов и границ», зумовлену тим, що це джерело могло бути проектом документа з невідробленим остаточно текстом. Якщо то був проект, то можна припустити, що в нього був пратекст, до нас, на жаль, не дійшовший. В пратексті, напевно, йшлося про «треті» книги, причому одразу після слів «другіе в Житомири». Проте при складанні «Списання поветов и границ» в тому вигляді, в якому ця частина до нас дійшла, пратекст в даному місці був з невідомих причин розірваний, і тоді ж замість слова «треті» механічно записано слово «другіе». М. Догель, мабуть, був здивований, що в польському перекладі того примірника частини витягу із «Списання поветов и границ», який він мав, слово «drugie» було вжито двічі; на його думку, напрошувалось замість другого разу «drugie» слово «trzecie», і він вчинив, як йому видавалося, логічну заміну. Характерно, що в інших витягах тієї ж частини документа з тієї ж луцької книги слово «trzecie» відсутнє: у них слово «drugie» вжито двічі¹⁴.

У процитованих вище уривках «Списання поветов и границ» не зазначено, про книги якого суду говориться — земського чи гродського. Впевнено можна твердити, що йшлося про книги земського суду, бо цей суд вважався головним, безоглядно шляхетським вже хоч би тому, що склад його, нехай й опосередковано (через призначення його членів королем — великим князем литовським з висунутих земським сеймиком із середовища місцевої землеволодільчої шляхти кандидатів — по чотири на кожную посаду), обирався шляхтою. Такий суд, створений за польським взірцем, для володінь Великого князівства Литовського був установою зовсім новою, до 1566 р. невідомою, і слід було звернути увагу саме на нього. Це й було зроблено, щоправда непрямо, через згадки про судові книги, укладачами «Списання поветов и границ».

Знаменною є сама по собі зафіксована цим джерелом географія сесій київського земського суду. Вона, як нам видається, відбиває наявність трьох політичних центрів (не рахуючи Мозиря), які склалися у воєводстві на середину 1560-х років.

Діяльність київського земського суду сесіями в Києві, Житомирі і Овручі на початку його існування видно з акту Люблінської унії 1569 р., яким було проголошено приєднання Київського воєводства — землі до Польської Корони. Щоправда, тут сказано, що «земські роки» (roki ziemskie) повинні проходити в зазначених містах позмінно, кожен рік і у певний час¹⁵. Але директивна тональність документа не повинна

бентежити: вона свідчить лише про те, що земський суд діятиме так само, як діяв він до видання згаданого акту.

Вдалося виявити конкретні документальні свідчення (вони містяться у тих, що дійшли із київських земських книг; самі ж ці книги не збереглися) про виїзні сесії київського земського суду в Житомирі і Овручі. Вони відносяться до 1602 р.¹⁶, проте зазначене ними тією ж мірою може бути віднесене до попередніх і, як побачимо дещо нижче, до наступних по 1602 р. кількох років.

Варшавський сейм 1607 р. ухвалив, що київський земський суд в подальшому мав засідати лише в Києві; малося на увазі, що там повинні були відбуватися всі його сесії. Зроблено було це у відповідь на прохання послів від Київського воєводства, які аргументували його тим, що перевозити судові книги з міста до міста небезпечно — «через тривоги від татар і не менше через весняні й осінні повені»¹⁷. Дану постанову підтвердив варшавський сейм 1609 р.¹⁸

Від щонайпізніше 1609 р. земський суд діяв тільки в Києві. В цьому переконують численні витяги з київських земських книг першої половини XVII ст., починаючи з 1609 р.¹⁹

Характерно те, що у складеному десь в першій половині XVII ст. списку земських посад-урядів Київського воєводства (подібні списки тоді ж були виготовлені і щодо інших українських воєводств Речі Посполитої) останнє названо як один, Київський, повіт²⁰. Причина цього була в тому, що дане воєводство мало у той час один земський суд, сесії якого до того ж проходили тільки в Києві.

Відсутність житомирських і овруцьких земськосудових сесій негативно впливала на діяльність київського суду. Напевно, усвідомлення цієї обставини керувалася шляхта Київського воєводства, коли на своєму сеймику в листопаді 1650 р. добила ся внесення в інструкцію послам на сейм такого пункту: з огляду на великий простір воєводства останні зобов'язувалися домагатися від сейму дозволу на те, «щоби роки земські не лише в Києві, але й в Житомирі і в Овручі судилися»²¹.

Цей документ містив і вимогу до сейму про дозвіл мати Київському воєводству «за прикладом Волинського воєводства» потрібний склад земських урядів (*aby trojasy byli utz-dnicy*) — по одному для київської, житомирської та овруцької сесій, котрі мали відбуватись не одночасно, а слідувати одна за одною²². Тут йшлося про уряди судді, підсудка й писаря. Створення такого потрібного складу, а точніше — в додаток до київського двох складів, означало б впритул підійти до можливого оголошення житомирської і овруцької сесійних урядових трійок як самостійних земських судів, а тим самим — до перетворення Київського воєводства з одно- в триповітове, до поділу його на три земськосудових повітів. Цілком логічним тому видається те, що зустрічаємо в інструкції послам на сейм, прийнятій сеймиком київської шляхти в грудні 1651 р. Згідно з цим документом, шляхта підняла питання про дозвіл Київському воєводству мати три земських суди (*troje ziemstwa*)²³.

Матеріали сеймів, яким передували згадані щойно київські сеймики 1650 і 1651 рр., не містять жодних слідів законодавчої реакції на зазначені вимоги цих сеймиків. Це означало одне: ні потрібний склад земськосудових урядів, ні тим більше житомирський та овруцький земські суди створені не були. Та інакше в той час навряд чи могло бути з причини вкрай для Речі Посполитої несприятливої соціально-політичної ситуації в Київському воєводстві. Тому тут і далі діяв один земський суд. Слід вказати при цьому, що у зв'язку з окупацією Росією Києва варшавський сейм 1667 р. постановив перевести звідси земські судові сесії до Житомира і Овруча; там вони, сказано в тій же постанові, повинні проходити доти, доки Київ не буде повернуто Речі Посполитій²⁴.

Ще майже століття після цієї постанови Київське воєводство мало один земський суд. Засідав він в Житомирі і Овручі. Свідчення про це вдалося, правда, виявити тільки відносно першої половини XVIII ст.²⁵ Отже, Київське воєводство лишалося одноповітовим в земсько-судовому відношенні.

Потрібно відмітити, що воєводство з середини XVII ст. все ж певною мірою перебувало на підступах до перетворення в земсько-судове триповітове: наприкінці 1650-х років тут вводяться, поряд з до того існуючими київськими, житомирськими та овруцькими земськими урядами²⁶. Але слід підкреслити, що, всупереч тодішньому складу київських урядів, який був повним (від 1611 р., коли варшавський сейм затвердив такий склад для повітів Речі Посполитої²⁷, він був значно повнішим, ніж той, що його було встановлено для повітів Великого князівства Литовського сеймом 1565 — 1566 рр.), відповідні склади житомирський і овруцький, до речі абсолютно ідентичні, були урізаними. Кожен з цих двох включав у себе лише титулярні або ж майже титулярні, не забезпечені або майже не забезпечені реальною дією уряди (хорунжого, чашника, підчашного, мечника, стольника, підстолія, войського, ловчого; ці уряди вважались нижчими й об'єднувались терміном «*officia*»), проте у них відсутні уряди діючі (підкоморія, судді, підсудка, писаря; перші два з них зараховувались до урядів «гідних», «достойних» — *dignitates*, тоді як два останніх відносили до верхівки *officia*)²⁸.

Запровадження вказаних щойно житомирських і овруцьких урядів було, напевно, зв'язано з укладанням в 1658 р. представниками Речі Посполитої і гетьманом Війська Запорозького Іваном Виговським Гадяцького договору. Договір, затверджений сеймом 1659 р., проголосив, як відомо, включення, на засадах широкій автономії, до складу Речі Посполитої так званого Князівства Руського із Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводства, згоду на створення якого польські правлячі кола змушені були дати: то була поступка тим силам козачої старшини, які орієнтувалися на союз з Польщею, спрямований проти Росії.

В самому Гадяцькому договорі не знаходимо матеріалу, який би сигналізував появу овруцьких і житомирських земських урядів у

зв'язку з його укладанням. Тут зустрічаємо лише королівське зобов'язання надавати українцям у Князівстві різні посади²⁹. Проте в складній політичній ситуації, що наступила невдовзі і після Гадяча, а згодом його зруйнувала, польський уряд пішов на те, щоб за будь-яку ціну закріпитися на Наддніпрянській Україні. Один із способів, до яких він вдався в цьому напрямі, — надання земських урядів тамтешній шляхті, яка залишилася вірною Речі Посполитій і якій, зауважимо принагідно, Гадяцьким договором було дозволено повертатися до своїх маєтків, розташованих на території трьох названих воєводств. Робилося це, мабуть, і у відповідь на прохання самої тамтешньої шляхти, занепокоєної можливою втратою своїх економічних і політичних позицій. Нам відоме одне з подібних прохань київської шляхти, яке міститься в інструкції київського сеймику послам на сейм (той самий, що, як виявилось, затвердив Гадяцький договір), прийнятий в березні 1659 р. Тут говориться, що всі земські уряди король має роздавати в «землях» Київській, Житомирській і Овруцькій тамтешній шляхті — «за прикладом Руського воєводства»³⁰. Сейм відповів на неї постановою, зміст якої, проте, лише частково її стосувався: в постанові відмічено, що тільки київській шляхті католицького віровизнання мають надаватися уряди³¹.

В тому, що так чи інакше роздача з кінця 1650-х років київській шляхті житомирських і овруцьких земських урядів була зв'язана з укладанням Гадяцького договору, непрямо переконує, поряд із загальними міркуваннями, один з пунктів даній послам на найближчий сейм інструкції сеймику шляхти Київського воєводства, який відбувся у вересні 1682 р. «Оскільки Гадяцька комісія (так, зокрема, у Польщі йменували Гадяцький договір. — *Авт.*) втратила своє значення (jest nullitas), то мають бути оголошені недійсними (inwalidowane) ... овруцькі і житомирські земські уряди, що з неї послідували»³².

Ця інструкція не потягла за собою ліквідації житомирських і овруцьких земських урядів: останні існували в 80 — 90-х роках XVII ст.³³ і незмінно — в XVIII ст.³⁴

Сама наявність овруцьких і житомирських земських урядів у неповному їхньому складі — це свідчення, на наш погляд, процесу земського відособлення територіальних частин воєводства. Цей процес, однак, довго не набирав судового характеру, отже, і не призводив до утворення земсько-судових повітів.

1764 р. краківський сейм, у відповідь на прохання київських послів, постановив, що в Київському воєводстві повинно бути три земських суди — відповідно до поділу його на повіти Київський, Житомирський і Овруцький, який на той час склався (далі побачимо, що під повітами в даній постанові розуміли) резиденціями судів сейм проголосив Житомир (тут повинен був діяти, поруч з житомирським, і київський суд, бо Київський повіт, що тоді існував, не мав свого власного адміністративного центру; роль останнього грав Житомир, котрий став таким чином столицею двох повітів, зрештою — і всього воєводства) та

Овруч³⁵. Відтоді у воєводстві діяли три земських суди. Їх наявність, зокрема, засвідчують постанова варшавського сейму 1776 р.³⁶, дійшовши до нас витяги з київських, житомирських і овруцьких земських книг (витяги вдалося виявити для 1766 — 1790 рр.)³⁷, фрагменти двох житомирських земських книг за 1767 і наступні роки³⁸ і одна овруцька земська книга за 1779 та наступні роки³⁹.

Вище зазначено, що в Київському воєводстві за постановою Віленського сейму 1565 — 1566 рр. був створений один гродський суд. Всі його сесії (рочки) до відомих подій XVII ст. проходили в Києві⁴⁰. Специфікою цього суду було те, що його, як і замковий (господарський) суд, який йому до даного сейму передував і також діяв у Києві, очолював не староста, як звичайно це було в Речі Посполитій, а воєвода (останнього на судових сесіях звичайно заступав призначений ним підвоєвода, а його, в свою чергу, нерідко заміщав призначений ним намісник). Принагідно зазначимо, що до складу київського гродського суду входили також суддя і писар, яких з місцевої землеволодільчої шляхти призначав воєвода (в інших воєводствах Речі Посполитої — староста).

Відомо, що в Речі Посполитій при кожному гродському, як, до речі, і земському суді, діяла канцелярія (officium). В документації Київського, а також Волинського і Брацлавського воєводств, писаній до середини XVII ст. загалом українською, а пізніше переважно польською мовою, громадська канцелярія звичайно йменується «урядом», «врядом», «urzedem» (від «urzd»). Гродські канцелярії працювали не лише під час судових сесій, а й в міжсесійні періоди.

Великий обсяг роботи, покладений на київську гродську канцелярію від самого початку її існування (ця робота відбивалась у записово-поточних книгах, які велися у гродських, як, зрештою, і земських канцеляріях; принагідно зазначимо, що велися і гродські судові книги), зумовив необхідність територіального розгалуження її діяльності. Ось чому з якогось часу, можливо, навіть від 1566 р. (згадаймо те місце із «Списання поветов и границ», де йдеться про «розложенье» книг «на трех местцах» в Київському воєводстві; ці слова можна було б віднести і до гродських тамтешніх книг), в Житомирі та Овручі стали функціонувати філії київської гродської канцелярії. З часом вони перетворилися в самостійні канцелярії. Збереглося чимало свідчень про їхню, як і київської канцелярії, функціонування. Вони містяться у «врядових» (urz-dowych) гродських житомирських книгах 80-х років XVI ст. — середини XVII ст.⁴¹ та в численних витягах з житомирських і овруцьких того ж виду книг останньої чверті XVI — середини XVII ст. та XVIII ст.⁴²

Діяльність житомирської і овруцької канцелярії призводила до вироблення адміністративного уявлення про території, ними діловодно контролювані, як про окремі округи. Так, стали знову складатися, а згодом і розвинулися поняття «Житомирський повіт», «Овруцький повіт», але, на відміну від часу, передуючого Віленському сейму

1565 — 1566 рр., вони означали не старостинські, а гродськоурядові (гродськочанцелярські) території. Не виключено, що останні якийсь час просторово накладалися на однойменні повіти, котрі існували до середини 1560-х років.

Певна річ, з появою Житомирського та Овруцького гродськоурядових повітів з'являється такого ж виду Київський повіт, тобто округ, підвідомчий лише київській гродській канцелярії. Але слід при цьому підкреслити, що в той же час у гродськосудовому, як і в земськосудовому відношенні, Київський повіт продовжував означати все однойменне воеводство — доти, доки не були в останньому створені інші, як виявилось, Житомирський і Овруцький, гродські суди.

Потрібно зазначити, що стосовно періоду середини 60-х років XVI—XVII ст., через відносно погану забезпеченість його відповідними джерелами, майже не зустрічаються згадки трьох повітів Київського воеводства у гродськоурядовому функціональному їх значенні. Відомі нам згадки (їх подають матеріали гродських канцелярій) відносяться: про Житомирський повіт — до 1579⁴³, 1593⁴⁴, 1646 рр.⁴⁵, про Овруцький — до 1571⁴⁶, 1636⁴⁷, 1644⁴⁸, 1646 рр.⁴⁹

Виниклі Житомирський і Овруцький гродські повіти могли бути повнокровними формально справжніми, коли б стали судовими. Проте судового характеру вони довго не могли набути, хоча, слід відмітити, київська шляхта неодноразово ставила питання про створення гродських судів у Житомирі і Овручі. Так, в листопаді 1618 р. на сеймику було ухвалено інструкцію послам, які зобов'язувалися домагатися згоди сейму на поділ Київського воеводства «на три судових повіти», до того ж відмежованих один від одного⁵⁰. Дана вимога в основі своїй, звичайно ж, була спрямована на утворення, поряд з існуючим київським, житомирського і овруцького судів, бо ж не можна було створити судового повіту, не створивши самого суду. Але про які суди в інструкції йдеться? Відповідь на це питання, щоправда, непряма, криється в тому ж документі: тут сказано, що після поділу воеводства на судові повіти земський суд має залишитися один весь його простір⁵¹. Вище було вказано на те, що з 1607 р. або щонайпізніше з 1609 р. протягом кількох десятиріч за сеймовими постановами цей суд всі свої сесії проводив у Києві. Тому він на час складання інструкції у 1618 р. і в подальшому в жодному разі не зміг послужити організаційною основою для формування нових повітів. Залишається вважати, що інструкція мала на увазі житомирський і овруцький гродські суди. У шляхти були підстави добиватися саме їх: адже діяли житомирська та овруцька гродські канцелярії, при кожній з яких порівняно легко можна було сформувати гродський суд.

Після інструкції 1618 р., через те, що вимога про поділ Київського воеводства на три повіти, яка міститься у ній, сеймом не була врахована, Житомирський і Овруцький повіти продовжували залишатися тільки гродськоповітовими. Ця вимога згодом, мабуть, не раз повторювалася в чергових інструкціях, що приймалися київськими сеймиками.

На жаль, збереглося надто мало матеріалів про їхню діяльність, щоб хоч якийсь переконатися в цьому (джерела інших видів, які б були синхронні даним сеймиком постановам і торкалися б цього питання, нам не зустрілись). З них в аспекті, що нас цікавить, гідною уваги є адресована сейму в грудні 1651 р. київським сеймиком вимога дозволити створити у воеводстві житомирський і овруцький «гроди», тобто гродські суди⁵².

Про те, що повинні бути створені овруцький і житомирський гродські суди, було сказано і в тексті Гадяцького договору 1658 р.: «Овруцьке і Житомирське староства мають бути судовими»⁵³.

Житомирський і Овруцький гродські суди і після цього створені не були, і так тривало дуже довго. Це видно, зокрема, з постанови Варшавського сейму 1683 р. «Овруцький і житомирський гродські уряди, — читаємо у ній, — своїх судів не мають, (а мають) тільки городову сусцепту»⁵⁴ ("сусцепта" тут означає канцелярські функції).

До речі, в цій же постанові відзначено: київський гродський суд, з огляду на те, що Київ знаходиться «в московських руках», не може діяти в ньому, а тому свої рочки він повинен проводити позмінно (alternat) в Житомирі і Овручі. Після ж можливого повернення Києва Речі Посполитій цей суд має туди вернутися з тим, щоб позмінні житомирські і овруцькі судові рочки по тому зберегти⁵⁵.

Житомирські та овруцькі рочки київського земського суду стали проводити невдовзі після прийняття даної постанови. На жаль, матеріали, що відклалися в ході їх проведення, майже всі загинули. Нам знані тільки фрагментарні відомості про овруцькі рочки, всі вони стосуються 1688 р.⁵⁶ До речі, судівництво на цих рочках очолював підвоевода (разом, зрозуміло, з суддею і писарем). Це зайвий раз переконує в тому, що у вказаних відомостях ішлося про рочки саме київського гродського суду.

Потрібно зазначити, що після 1683 р. паралельно з житомирськими і овруцькими гродськосудовими сесіями в житомирській і овруцькій гродських канцеляріях велися, одночасно з тамтешніми урядовими книгами, такі ж київські книги⁵⁷.

На 1712 р. припадає перша з відомих нам згадка (в одній із сеймиком ухвал Київського воеводства) про житомирського і овруцького гродського судів⁵⁸. Згадуються вони і пізніше⁵⁹. Наявність цих судів повинна була б, згідно з поширеною в Речі Посполитій традицією, свідчити про існування відповідних гродських судів. Проте в джерелах ані слова не зустрічаємо ні про один, ні про другий — і так до 1765 р.; протягом періоду, який передує цьому року, у них йдеться тільки про київський гродський суд⁶⁰, савдибою якого був Житомир. З огляду на це нам видається, що у той час у воеводстві функціонував лише цей гродський суд, але оскільки були наявні житомирський і овруцький гродські суди, то можна твердити, що щороку позмінно дві його сесії проходили в Житомирі (київська і житомирська), а одна — в Овручі.

Від 1765 р. в документах говориться про житомирський гродський

суд⁶¹. Перша ж znana нам згадка про такий же овруцький суд походить від 1774 р.⁶², але навряд чи слід сумніватися в його існуванні в найближчі попередні роки: останнє доводиться існуванням житомирського суду, бо в ті часи ці обидва суди від самого їхнього початку могли діяти тільки паралельно.

Є підстави вважати, що ті ж суди виникли в 1764 р. Справа у тому, що в джерелі, звідки беремо відомості про житомирський гродський суд, нагадаймо, від 1765 р., 1765 р. пропущено, а до цього включно до 1763 р. розповідається тільки про київський гродський суд⁶³. Справа і в тому, що в згаданій вище постанові краківського сейму 1764 р., де, як зазначалося, сказано про дозвіл Київському воєводству мати три земських суди, зазначено: ці суди створюються відповідно до поділу воєводства; що склалися на цей час, на повіти Київський, Житомирський і Овруцький, в кожному з яких відбуваються «повітові гродські сесії»⁶⁴. Йшлося тут напевно про сесії житомирського, овруцького і київського гродських судів, а значить, про повіти гродькосудові.

Потрібно вказати на те, що до 1764 р. у документах часто зустрічаються згадки про три повіти Київського воєводства⁶⁵. Поза сумнівом, то були повіти гродькоурядові.

Отже, з появою житомирського і овруцького гродських судів Київське воєводство стало складатися з трьох гродькосудових повітів, які територіально одночасно були і повітовими гродькоурядовими. Житомир виступав як центр двох повітів. Він продовжував бути також фактично столицею воєводства.

Таким чином, від середини 60-х років XVIII ст. Київське воєводство ділилося на три земькосудових і три гродькосудових повіти, причому території однойменних повітів повністю співпадали. Так тривало до прийняття Варшавським чотирьохрічним сеймом 3 травня 1791 р. конституції, яка стала головним законом Речі Посполитої. Конституція, зокрема, проголосила скасування гродських і земських судів і встановила замість них суди землянські, так само, як і гродські та земські суди, шляхетські⁶⁶. Внаслідок цього Київське воєводство стало складатися з трьох земькосудових шляхетських округів-повітів — Київського, Житомирського і Овруцького.

Абстрагуючись від судового і гродькоурядового характеру повітів, можна твердити, що воєводство в останній третині XVI — XVIII ст. поділялося на три частини, які умовно, з практичних міркувань, для всього даного періоду назвемо округами-повітами.

Просторово ці округи-повіти не були сталими. І справа тут не лише в тому, що, як зазначено вище, територія воєводства в той час зменшувалась, причому це відбувалося за рахунок Київського і Овруцького повітів (див. карту). Справа і в тому, що з часом мінялась конфігурація повітів внаслідок перерозподілу між ними земель, які входили до їхнього складу.

Вихідною для зображення розташування кожного з трьох повітів може послужити інформація «Списання поветов і границ» про границі,

що пролягали між ними⁶⁷, хоча слід зауважити, що вона по суті свідчить про те, якими були повітові кордони напередодні віленського сейму 1565 — 1566 рр. Згідно з даною інформацією, зрештою загалом дуже бідною, скупою, Овруцький повіт знаходився на північному заході воєводства, Житомирський — на південь від нього, на південному заході, а Київський — на схід від цих повітів, вздовж правого і лівого берегів Дніпра. Овруцько-Житомирська границя тяглася від волинсько-київського кордону, спершу по невеличкій правій притоці Случі — Вершниці, далі суходолом до витоку правої притоки Тетерева — Ірші, по Ірші в її верхньо-середній течії, від неї на північний схід суходолом до місця зіткнення всіх трьох київських повітів; овруцько-київська границя: від цього місця суходолом на північ і дещо на північний захід до впадіння Чертані в Словечну — праву притоку Прип'яті; житомирсько-київська границя: від того ж місця на південь суходолом до правої притоки Тетерева — Здвижа, верхів'ям останнього, звідки суходолом — спершу на схід, а згодом на південний захід і південь аж до київсько-брацлавського кордону (див. карту).

Відомості «Списання поветов и границ» про міжповітові границі в Київському воєводстві А. Яблонівський поширив на останню третину XVI — першу половину XVII ст.⁶⁸; з цим навряд чи можна погодитись, оскільки жодних джерельних підстав для такого поширення він не мав: матеріали Київського воєводства даного періоду, на основі яких можна було б визначити терени повітів, не збереглися, можливо, що їх і не було.

Просторове, до того ж чітко уявлення про київські повіти після появи «Списання поветов и границ» дають лише масові джерела XVIII ст., переважно різні подимні і поголовні реєстри, — тим, що локалізують по повітах поселення, згадані у них у зв'язку з фіксованою сплатою податків⁶⁹. Згідно з ними, Овруцький повіт займав північну частину воєводства; Житомирський повіт був розташований на південь від Овруцького, на сході він тягнувся вузькою смугою, але чим далі йшов на захід, тим його територія все більше розширювалася в напрямі з півночі на південь; Київський повіт являв собою широку смугу, витягнуту на південний схід від Житомирського повіту. Міжповітові границі, за тими ж джерелами XVIII ст., коли ці границі в цілому стабілізувалися, виглядали так: овруцько-житомирська проходила по нижній течії Прип'яті — від гирла останньої до впадіння в неї справа Ужа, по всій течії Ужа, від його витоку по суходолу до середньої течії Вершниці, по ній до її гирла; Житомирсько-київська — по Тетереву, від його витоку до місця, що східніше Житомира, звідти на південь по суходолу до київсько-брацлавського кордону (див. карту).

Площу кожного з трьох повітів можна встановити також лише за джерелами XVIII ст., головним чином другої половини. Тодішню величину повітів умовно, з метою, спираючись на сталу територіальну основу, простежити динаміку зміни їх площі, переносимо на останню треть XVI — першу половину XVIII ст., враховуючи, зрозуміло,

територіальні втрати Овруцького і Київського повітів, які їх спіткали в XVII — першій половині XVIII ст. (див. карту)⁷⁰.

До 1622 р. Овруцький повіт мав 19 884 км², на 1646 р. — 17 694, до другої чверті XVIII ст. — 16 794 км², відтоді — 16 392; Київський повіт до середини XVII ст. — 29 525 км², пізніше (а формально остаточно від моменту укладання польсько-російського Вічного миру 1686 р.) — 27 540; Житомирський повіт протягом останньої третини XVI — XVIII ст. — 16 074 км².

Помітні зміни в повітовий поділ Київського, як і всіх інших тодішніх воєводств Речі Посполитої, були внесені ухвалою на чотирьохрічному сеймі 2 листопада 1792 р. постановою «Розкладка воєводств, земель і повітів». Воєводство оголошувалось поділеним на повіти Київський, Житомирський, Овруцький і Наддніпрянський. Південно і південно-західна частини воєводства тим же документом були названі Звенигородським повітом в складі Брацлавського воєводства⁷¹. То була поступка останньому, оскільки у XVIII ст. брацлав'яни неодноразово наполягали на тому, що весь терен на південь від течії Росії аж до її впадіння в Дніпро належить їхньому воєводству⁷². Київська шляхта аж ніяк із цим не згоджувалась, і, треба підкреслити, вона загалом мала рацію. З огляду на позицію київської шляхти «Розкладка...» залишила Київському воєводству значний простір, розташований на південь від Росії⁷³. Тож можна твердити, що, за згаданою постановою сейму, територія Київського воєводства в тому вигляді, який характерний був для нього в XV — XVIII ст., встановлювалась в складі п'яти повітів, причому, згідно з нею, Звенигородський повіт частково торкався воєводства Брацлавського в тому територіальному вигляді останнього, який можна вважати таким, що дійсно, реально до кінця XVIII ст. був йому притаманний⁷⁴.

Територія кожного з указаних «Розкладкою...» повітів, як і повітів інших воєводств, передана нею через назви католицьких приходів, кожен з яких займав порівняно значну частину повіту в складі багатьох поселень. Необхідні для визначення цих частин відомості маємо з джерел, які наводять назви поселень в кожному з таких приходів (тут слід відзначити, що у 80-х і на початку 90-х років XVIII ст. приходи просторово були незмінними): реєстри офіри 10-го гроша з шляхетських маєтків Київського і Брацлавського воєводств 1789 р.⁷⁵, реєстр поголового податку з єврейського населення Житомирського повіту 1789 р.⁷⁶, подимний реєстр Київського повіту 1789 р.⁷⁷, люстрація димів Житомирського і частково Овруцького повітів⁷⁸.

Території нових київських повітів, встановлені шляхом зіставлення цих джерел і «Розкладки...», виглядали так. Овруцький повіт, як і його однійменний попередник, займав північну частину воєводства; в нього увійшли майже весь ареал «старого» Овруцького повіту і смуга, що примикала до правого берега Прип'яті, нижньої і частково середньої течії Ужу і до згаданої постанови належала Житомирському повіту. На базі останнього виник повіт під тією ж назвою. Він не успадкував від

свого попередника лише вказану смугу і південний схід, який відійшов до нового Київського повіту; зате до Житомирського повіту відійшов від «старого» Київського повіту терен, що простягався направо від нижньої течії Тетерева. Київський, Наддніпрянський і Звенигородський повіти були загалом утворені на місці «старого» Київського повіту. Київський охопив його північну частину, але без згаданої ділянки в районі Тетерева; як шойно зазначено, він «придбав» від «старого» Житомирського повіту його південно-східну частину. Наддніпрянський повіт зайняв весь останній терен «старого» Київського повіту, за винятком його південної і південно-західної частин, які «Розкладка...» віднесла до Звенигородського повіту (див. карту)⁷⁹.

Новостворені, як і попередні, повіти, також були шляхетськими адміністративно-судовими округами. Такий їхній характер було, зокрема, по суті окреслено постановою того ж чотирьохрічного сейму від 10 січня 1792 р. Згідно з нею, вони закріплювалися за трьома зем'янськими судами, резиденціями, яких стали Овруч (для Овруцького і Наддніпрянського повітів), Житомир (для Житомирського і Київського повітів), Звенигородка (для Звенигородського повіту)⁸⁰. Як бачимо, повітів було більше, ніж судів, проте, слід підкреслити, що це аніскільки не вплинуло на соціально-політичну сутність київських повітів, яка притаманна їм була після адміністративно-територіальної реформи 1565 — 1566 рр. Своєрідним підтвердженням цієї тези можна вважати те, що невдовзі після згаданої січневої 1792 р. сеймової постанови виник зем'янський суд для Наддніпрянського повіту⁸¹. При його створенні виходили, напевно, з того, що Наддніпрянський повіт не мав спільного кордону з Овруцьким: між ними знаходилися Житомирський і Київський повіти. Шляхетський характер нових повітів засвідчується і тим, що «Розкладка...» дозволила скликати в кожному з них шляхетські сеймики (овруцький — в Овручі, житомирський — в Житомирі, звенигородський — в Звенигороді, київський — в Паволочі, наддніпрянський — в Богуславі)⁸². Щоправда, в другій половині січня 1792 р. той же сейм спеціальною постановою зобов'язав скликати в Київському воєводстві сеймики, спільні для повітів Київського і Житомирського (в Житомирі), та Овруцького і Наддніпрянського (в Овручі)⁸³. Що ж до Звенигородського повіту, то, за тією ж постановою, в сеймиківому відношенні він мав прилучитися до повітів Брацлавського воєводства: цей документ, як і «Розкладка...» та, до речі, і сеймова постанова від 10 січня 1792 р., зарахував Звенигородський повіт до складу даного воєводства; в останньому ж, згідно з тим же документом, сеймики повинні були відбуватися тільки у Вінниці⁸⁴.

¹ Про утворення Київського воєводства 1471 р. (див.: *Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.* — Одесса, 1912. — Т. 1: Литовский период. — С. 59 — 60, 76; *Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях* // *Пробл. слов'янознавства.* — 1991. — Вип. 42. — С. 32 — 33, 37.

² *Клепатский П. Г.* Вказ. праця. — С. 170 — 430.

³ Щодо адміністративно-територіальної реформи 1565 — 1566 рр. див.: *Лю-*

бавский М. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. — М., 1900. — С. 690 — 719; *Ланно И. И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик. — Юрьев, 1911. — С. 16 — 57; *Ланно И. И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569 — 1586): Опыт исследования политического и общественного строя. — Спб., 1901. — Т. 1. — С. 625.

4 *Jablonowski A. Wstę* // *Źródła dziejowe.* — Warszawa, 1894. — Т. 20. — С. 23 — 26; *idem.* *Ukraina* // *Źródła dziejowe.* — 1897. — Т. 22. — С. 29 — 32.

5 Див: *Яковенко Н. М.* Склад шляхти — землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. // *Феодалізм на Україні*: Зб. наук. праць. — К., 1990. — С. 79 — 99.

6 Прерогативи київського воєводи в XVI ст. докладно аналізує П. Г. Клепатський (див.: *Клепатський П. Г.* Вказ. праця. — С. 76 — 99).

7 Про повноваження старост Київського воєводства в XVI ст. див.: *Клепатський П. Г.* Вказ. праця. — С. 100 — 113.

8 *Любавский М.* Вказ. праця. — Прил. — С. 228.

9 Там же. — С. 228 — 229.

10 Там же.

11 Там же. — С. 162 — 163; *Русская историческая библиотека.* — Юрьев, 1914. — Т. 30: *Литовская метрика. Отдел 1 — 2, ч. 3.* Книги публичных дел. — Т. 1. — Стб. 891; *Архив Юго-Западной России.* — Киев, 1890. — Ч. 7, т. 2. — С. 365 — 366. — (Далі: АЮЗР).

12 ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 25. — Оп. 1. — Од. зб. 168. — Арк. 496 — 472: «Облята границь межі повітами воєводства Волинського с повітом Пинським, Київським и иншими».

13 *Dogiel M.* *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae, ex originalibus et exemplis authenticis descriptis et in lucem editi anno 1758.* — Vilnae, 1758. — С. 204, 205.

14 Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. В. І. Вернадського. — П, 7968 — 7970, 10595 (далі: ЦНБ); *Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór Branickich z Suchej.* — N 323/409. — С. 8 — 9.

15 *Volumina legum.* — Petersburg, 1859. — Т. 2. — С. 99 — 100.

16 Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка АН УРСР. Відділ рукописів. — Кол. Оссолинських. — Од. зб. 4050 II. Арк. 74; од. зб. 4095 II. — Арк. 5, 7, 9 (далі: ЛНБ).

17 *Volumina legum.* — Т. 2. — С. 447.

18 *Ibid.* — С. 470.

19 ЛБН. Кол. Оссолинських. — Од. зб. 4052 II. — Арк. 81, 88, 94, 107, 109; Од. зб. 4053 III. — Арк. 150; Од. зб. 4060 II. — Арк. 50, 54; Од. зб. 4062 II. — Арк. 105, 109; Од. зб. 4095 II. — Арк. 13, 16, 18, 23, 45, 47, 53, 59, 68, 72, 73, 75.

20 АЮЗР. — 1907. — Ч. 8, т. 5. — С. 502.

21 ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 11. — Оп. 1. — Од. зб. 13. — Арк. 598.

22 Там же.

23 Там же. — Од. зб. 14. — Арк. 175.

24 *Volumina legum.* — 1859. — Т. 4. — С. 439.

25 ЛНБ. Кол. Оссолинських. — Од. зб. 4095 II. — Арк. 8P5, 100, 110, 118, 120, 122, 124, 130, 142, 154, 156, 158, 162, 170, 182.

26 Варто зазначити, що задовго до вказаного часу з невідомих для нас причин з'являються деякі житомирські (можливо, й овруцькі) земські уряди). Так, на 1602 р. припадає згадка про житомирського стольника (ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 11. — Оп. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 43), на 1638 р. — про житомирського войського (AGAD. *Metryka Koronna.* — Кс. 184. — К. 172 — 172; див. також: ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 11. — Оп. 1. Од. зб. 10. — Арк. 336).

27 *Volumina legum.* — 1859. — Т. 3. — 16. Див. список земських урядів в українських воєводствах Речі Посполитої першої половини XVII ст., який більш-менш співвідноситься з відповідною постановою Варшавського сейму 1611 р. (АЮЗР. — Ч. 8, т. 5. — С. 501 — 503). Зазначимо при цьому, що посада повітового маршалка, введена Віленським сеймом 1565 — 1566 рр., у Волинському воєводстві в XVII — XVIII ст. не існувала. Нагадаємо,

що, згідно з постановою цього ж сейму, посади маршалка в Київському воєводстві зовсім не було; не було її, до речі, так само і в Брацлавському воєводстві: останнє, як і Київське воєводство, Віленським сеймом було проголошено земськосудовим одноповітовим.

28 *Kaczmarczyk Z., Lesnodorski B.* *Historia państwa i prawa Polski.* — Warszawa, 1966. — Т. 2: *Od potowy XVIII do 1795 r.* — С. 246.

29 *Volumina legum.* — Т. 4. — С. 329, 330; *Грушевський М.* *Історія України-Руси.* — К., 1936. — Т. 10, ч. 1. — С. 356.

30 АЮЗР. — 1888. — Ч. 2, т. 2. — С. 52.

31 *Volumina legum.* — Т. 4. — С. 296.

32 АЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — С. 429.

33 Там же. — С. 605 — 606, 608 — 610, 621 — 622.

34 Там же. — 1910. — Ч. 2, т. 3. — С. 166, 168, 356, 390, 798, 818 та ін.; 1868. — Ч. 3, т. 3. — С. 483, 565 та ін.

35 *Volumina legum.* — 1860. — Т. 7. — С. 155 — 156.

36 *Ibid.* — s. 561.

37 ЛНБ. Кол. Оссолинських. — Од. зб. 4086 III. — Арк. 1, 5, 7, 9, 11, 33, 37, 39, 41;

Од. зб. 4095 II. — Арк. — 192, 196, 204, 206, 224.

38 ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 10. — Оп. 1. — Од. зб. 2, 3.

39 Там же. — Ф. 14. — Оп. 1. — Од. зб. 1.

40 ЛНБ. Кол. Оссолинських. — Од. зб. 4050 II. — Арк. 68; од. зб. 4052 II. — Арк. 28, 52, 92; Од. зб. 4054 III. — Арк. 65, 67, 97; Од. зб. 4056 III. — Арк. 3, 157; Од. зб. 4059 II. — Арк. 9, 11, 67, 71; Од. зб. 4060 II. — Арк. 2, 5, 6.

41 ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 11. — Оп. 1. — Од. зб. 1 — 14.

42 ЛНБ. Кол. Оссолинських. — Од. зб. 4044 II. — 4049 II, 4054 III — 4056 III, 4058 II, 4059 II, 4061 II — 4069 II, 4075 III, 4081 III — 4085 III, 4089 III, 4090 II — 4092 II, 4093 III (остання чверть XVI — середина XVII ст.), 4100 III — 4102 III (XVIII ст.).

43 ЦНБ. — I, 4104. — Ч. 1. — № 3573, 3574.

44 АЮЗР. — 1876. — Ч. 6, т. 1. — С. 223; 1886. — Ч. VII, т. 1. — С. 256 — 259, 420 — 425.

45 ЦНБ. — I, 4104. — Ч. 1. — № 1232.

46 Там же. — № 3250.

47 Там же. — № 733, 771, 788, 907.

48 Там же. — № 1891.

49 Там же. — № 1264, 1550, 1691.

50 АЮЗР. — 1861. — Ч. 2, т. 1. — С. 121.

51 Там же.

52 ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 11. — Оп. 1. — Од. зб. 14. — Арк. 175.

53 *Volumina legum.* — Т. 4. — С. 330; *Грушевський М.* Вказ. праця. — Т. 10, ч. 1. — С. 362.

54 *Volumina legum.* — 1860. — Т. 5. — с. 327.

55 *Ibid.*

56 АЮЗР. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 19, 65, 251, 259, 265.

57 Там же. — С. 1, 7, 31, 56, 61, 67, 68, 75 — 76, 96, 116, 214, 228 та ін.

58 Там же. — Ч. 2. — Т. 3. — С. 22.

59 Там же. — С. 264 (1713 р.), 341 (1714 р.), 615 (1719 р.); ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 11. — Оп. 1. — Од. зб. 36. — Арк. 40, 113 зв., 124 — 129 (1742 р.), 147 (1744 р.) та ін.

60 ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 11. — Оп. 1. — Од. зб. 19, 24, 33, 36, 44.

61 Там же. — Од. зб. 44. — Арк. 136 — 136 зв., 196 — 197 зв. (1765 р.). — Од. зб. 167 (1765 — 1767 рр.); ЛНБ. Кол. Оссолинських. — Од. зб. 4101 III. — Арк. 114 (1775 р.).

62 ЛНБ. Кол. Оссолинських. — Од. зб. 4080 III. — Арк. 172, 174, 176, 178, 182, 184, 186, 188, 190.

63 ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 11. — Оп. 1. — Од. зб. 44.

64 *Volumina legum.* — Т. 7. — 155 — 156.

65 ЛНБ. Кол. Оссолинських. — Од. зб. 4095 II. — Арк. 95 — 98 (подимний реєстр Київського, Житомирського і Овруцького повітів 1714 р.); Од. зб. 4145 III. — Арк. 314 —

317 (подимний реєстр Житомирського повіту 1724 р.), 320 — 324 зв. (люстрація димів Житомирського повіту 1731 р.) Од. зб. 4076 III. — Арк. 182 зв. — 186 зв. (подимний реєстр Овруцького повіту 1734 р.); Од. зб. 4100 III. — Арк. 35 — 38 (подимний реєстр Житомирського повіту 1734 р.); ЛНБ. Кол. А. Чоловського. — Од. зб. 2032 III. — С. 1 —

16 (люстрація димів Житомирського повіту 1748 р.); Од. зб. 1619 III, 2261 III, 2264 III, 2266 III (подимний реєстр Київського повіту 1754 р.); ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 11. — Оп. 1. — Од. зб. 20. — Арк. 157 - 161 зв. (подимний реєстр Київського, Житомирського і Овруцького повітів 1715 р.); Од. зб. 23. — Арк. 9 — 17 зв. (подимний реєстр Київського повіту 1724 р.); Archiwum województwa krakowskiego. Archiwum Sanguszkow. — N 511. — S. 1 — 14 (подимний реєстр Київського повіту 1734 р.); Biblioteka Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie. Oddział rękopisów. — N 788. — S. 485 — 625 (подимний реєстр Київського, Житомирського і Овруцького повітів 1754 р.) тощо.

66 Volumina legum. — Kraków. — 1889. — Т. 9. — S. 224

67 Див. висновки 11 — 13.

68 Jablowski A. Wstęp. — S. 23 — 25; *idem*. Ukraina. — S. 27 — 28. Слід вказати на те, що А. Яблоновський стосовно останньої третини XVI — першої половини XVII ст. Київський повіт ділить на обводи Любецький, Чорнобильський, Київський, Білоцерківський, Київсько-Корсунський і Черкаський (*Jablowski A. Wstęp.* — S. 25 — 26; *idem* Ukraina. — S. 30 — 32). Під обводом цей автор, як, до речі, і П. Г. Клепатський щодо часу в Київському воєводстві, що передусє адміністративно-територіальній реформі 1565 — 1566 рр. у Великому князівстві Литовському (*Клепатський П. Г.* Вказ. праця. — С. 377 — 430), розуміє територію, яка політичним центром мала староство або державу. Потрібно, однак, зауважити, що термін «обвод» в джерелах останньої третини XVI ст. і пізніше зовсім не фігурує.

69 Див. виноску 65, а також реєстри сплати поголового податку з єврейського населення: АЮЗР. — 1890. — Ч. 5, т. 2. — С. 1 — 64, 203 — 228, 294 — 342, 361 — 400, 481 — 511, 601 — 624, 679 — 697, 707 — 713.

70 Зміни в території Київського воєводства докладно розглядаються в написаній нами докторській дисертації «Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV — XVIII ст. (воєводства і повіти)».

71 Volumina legum. — Т. 9. — s. 327, 331.

72 Крикун М. Г. Територія і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVIII ст. // Іст. дослідження: Вітч. історія. — 1982. — Вип. 8. — С. 92 — 96.

73 Про те, що з зароського терену «Розкладка» віднесла до Київського і Брацлавського воєводства, див.: Крикун М. Г. Вказ. праця. — С. 90.

74 Там же.

75 Biblioteka Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. N500. — S. 1 — 89 (Київське воєводство); Biblioteka PAN w Kórniku. Oddział rękopisów. — №1241 (Брацлавське воєводство).

76 АЮЗР. — Ч. 5, т. 2. — С. 601 — 624.

77 ЦДІА УРСР в Києві. — Ф. 8. — Оп. 1. — Од. зб. *idem*. — Арк. 1 — 15.

78 Там же. — Арк. 26 зв. та ін.

79 Крикун М. Г. Вказ. праця. — С. 90.

80 Volumina legum. — Т. 9. — S. 370.

81 Про це свідчить те, що в Київському Центральному архіві зберігалась книга декретів цього суду за 1792 р. (*Каманин И.* Список актових книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве // Унив. изв. — Киев, 1862 — 1864. — С. 35. — Отт.)

82 Volumina legum. — Т. 9. — S. 327 — 328, 331.

83 Ibid. — s. 395.

84 Ibid. — s. 396.

Надійшла 1.10.1990 р.

Рассматривается административно-территориальная структура Киевского воєводства XVI — XVIII в.

А. Є. ЗАЯЦЬ

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. (1566 — 1648)

Розглядаються процеси урбанізації Волинського воєводства в XVI — XVII ст.

Волинська земля почала складатися з другої половини XI ст. і як територіально-адміністративна одиниця проіснувала до 60-х років XVI ст.¹ Згідно з постановою Віленського сейму 1565 — 1566 рр., вона була перетворена у Волинське воєводство².

Деякі міста воєводства існували ще в часи Галицько-Волинського князівства. Це: Володимир (988), Дорогобуж (1084), Луцьк (1085), Перемишль і Турійськ (1097), Чорторійськ, Дубно і Остріг (1100), Заслав (1127), Полонне (1149), Шумськ (1149), Корець (1150), Камінь (1196), Збараж (1211), Кременець (1226), Звягель (1257), Рівне (1283), Степань (1292)³. Ряд з них пізніше отримали магдебурзьке право: Перемишль (1420)⁴, Камінь (1430)⁵, Володимир (1431)⁶, Луцьк (1432)⁷, Дубно (1498)⁸, Дорогобуж (1514)⁹, Кременець (1533)¹⁰, Остріг (1585)¹¹, Полонне (1607)¹².

З XIV — XV ст. майже не маємо звісток про виникнення нових міст на Волині, окрім згадки про Любер (між 1340 — 1382 рр.), Клевань, Четвертню (1409), Колодне (1463 р.)¹³. Важко дати вичерпну відповідь про причини цього «провалу». З одного боку, обмежена кількість джерел, з іншого — чисто об'єктивні моменти. Це і наслідки монголо-татарської навали, яка підірвала продуктивні сили тогочасного суспільства, і період боротьби за ці землі між Польським королівством і Великим князівством Литовським. Але однією з головних, мабуть, причин було те, що тільки починало складатися велике феодальне землеволодіння, а дрібні феодалі не в змозі були закладати міста. Лише з пожвавленням торгово-грошових відносин, появою і становленням фільварків та зростанням феодального землекористування (тобто з кінця XV — початку XVI ст.) і починають масово виникати міста.

Переважна більшість нових міст закладалась на місці існуючих уже поселень. Як приклад розглянемо історію виникнення міста Костянтинова.

В 1501 р. с. Колицинці було надане королем Олександром Івану Лабунському¹⁴. Тоді ще Колицинці були незначним поселенням. У 1561 р. їх було куплено князем К. Острозьким у Василя Лабунського за 5000 кіп литовських грошей¹⁵. Одночасно К. Острозький отримав від короля Сігізмунда-Августа дозвіл «садити» місто з правом проводити ярмарки і торги. Іншим привілесом король надав новому місту магдебурзьке право¹⁶. При впадінні р. Укопоті в р. Случ був збудований замок¹⁷.

© А. Є. Заяць, 1992

Однак не завжди наявність локаційного привілею, виданого феодалу, є ознакою автоматичної появи міста. Дійсно, наявність привілею давала можливість заснувати місто, але траплялось так, що вона, з тих чи інших причин, не була реалізована (Соміно — 1540, Полонка — 1558, Бобрівці — 1560, Вербова — 1564, Глупотин — 1565, Красне — 1577, Ледухів — 1623)¹⁸. Цю картину добре ілюструє випадок із привілеєм, виданим Василю Гулевичу на локацію Качину і Молчанову (1576)¹⁹. Перше поселення так і залишилося селом, а друге уже в 1577 р. згадується як місто, хоча під час збирання побору 1579 р. відзначено: «... з местечка Молчанова, которое ся тепер починает сходити в котором еше ринку ани улиц неть...»²⁰. Однак, навіть реалізувавши це право і ставши містом, поселення не завжди залишалось ним надалі. Так, вище згадане містечко Молчанів вже від 1614 р. проходить у джерелах як село²¹. Подібний шлях пройшов ряд інших міст (Верхів, Добрятин, Квасів, Коблин, Княгинин, Любче, Шпаків та ін.). Ряд міст згадуються у джерелах раніше, ніж відомі локаційні привілеї на ці міста. Так, Теслугові згадується під 1571 р.²², хоча локаційний привілей на поселення відомий лише з 1599 р.²³ Четвертня отримала локаційний привілей у 1571 р.²⁴, але як місто згадується під 1565 р.²⁵. Аналогічна ситуація з Тайкурами: локаційний привілей від 1614 р., а згадка під 1578 р.²⁶, зі Шпановим: привілей на локацію — 1572 р., згадка — 1561 р.²⁷ Світло на ці випадки проливає історія з Острополем, який почали будувати у 1576 р., а локаційний привілей поселення отримало щойно 1580 р.²⁸ Отже, статусом *de iure* було закріплене те, що звершилося вже *de facto*. При цьому не виключаємо можливості існування для вказаних міст більш ранніх локаційних привілеїв, про які «мовчать» послідовці. На це наводять такі приклади: Звягель отримав два привілеї на локацію — 1519 і 1521 рр., причому другий привілей, «мовчить» про перший²⁹. Рожиці, отримавши привілей на локацію (1567), в 1572 р. згадуються як місто, але 1580 р. — як село, у 1583 і 1589 рр. — знову як місто і раптом, у 1598 р. знову слідує привілей на локацію³⁰. Як видно з тексту повторного привілею, «... то местечко за тым позволеньем продка нашего по немалой части было осело и будувало нижли потом такъ для знищениа и спаленья от поганства татарского, яко и для иных розмаитых припадков барзо спустошало...»³¹. Отже, необхідність видання повторного привілею на локацію міста була викликана татарським знищенням.

Два локаційних привілеї були надані Козину: 1538 і 1561 рр.³²

Зміст другого розкриває причину його появи — у 1538 р. король дозволив «осадити» місто Олехнові і Михайлові Козинським, але смерть батьків обірвала їх починання. Місто дісталось їх племіннику Олексію Козинському, який «... бил нам (королю) чолом абыхмо и ему в том имену его Козине дозволили место садити и торг и корчмы там мети...»³³. Друга спроба виявилась вдалою — від 1569 р. Козин згадується в джерелах як місто³⁴.

Складний шлях становлення пройшло місто Базалія, яке тричі за-

кладалось (1578, 1596, 1614)³⁵. Подібна доля спіткала і Смідин, з історії якого відомо три привілеї на локацію (1508, 1556, 1568)³⁶.

Подібні процеси проходили і у воеводствах сусіднього Польського королівства³⁷.

На становлення та розвиток міст впливав ряд позитивних чи негативних факторів. Стимулювало ці процеси загальне економічне поживання, що мало місце в Польщі у XVI — на початку XVII ст., надання містам магдебурзького права тощо. Виникнення такої значної кількості міських поселень пояснюється і зацікавленістю феодалів, які поряд із своїми амбіційними планами переслідували і фінансові, розуміючи і переконуючись в тому, що з містечок, навіть невеликих, можна отримати прибутків у кілька разів більше, ніж із сіл³⁸.

Перешкодою для нормального розвитку міст було те, що переважна їх більшість належала приватним власникам, дії яких не завжди відповідали об'єктивним законам розвитку міст.

Крім того, міщани виконували цілий ряд феодалських повинностей. Серед їхніх відробіткових обов'язків в інвентарях постійно вказується на обов'язок підтримки в доброму стані шляхетських млинів, ремонту будівель і гребель, виходів на толоки та ін. Значним тягарем була підводна повинність³⁹. Податками типу «донатив», «свент», «індукт» були обкладені купці⁴⁰. На дорогах, в маєтках шляхти з дозволу короля, а часто і без нього з'являлися все нові і нові митниці⁴¹. Обтяжливими для міщан були так звані «лежі» — постої жовнірів у містах, що усвідомлювали самі шляхтичі, просячи сейм увільнити від постоїв міста Волині⁴². Потерпали міста і від «домових воєн» — феодалської міжусобиці⁴³, розміри якої непокоїли навіть королівську владу⁴⁴. Не сприяли нормальному розвитку міст часті віддачі та перевіддачі їх в оренду, застава⁴⁵. Звичним явищем були знущання над міщанами з боку шляхти⁴⁶. Зловживали своїм становищем війти⁴⁷, посада яких часто ставала спадковою; її «уступали» та «переступали» іншим особам⁴⁸. У Луцьку (1581) посаду війта до того «напереступали», що навіть бурмистр і райці не знали, хто у них є війтом⁴⁹.

Деструктивну роль в житті міста відігравали юридички. Інколи король надавав привілеї окремим особам чи групам осіб, в тому числі духовенству, звільняючи їх від підсудності магістрату і виплати податків⁵⁰. Якщо до всього цього додати стихійні лиха (пожежі, пошесті, голод тощо), а також напади татар, то стане ясно: міста розвивалися у досить важких умовах. І все ж таки процес урбанізації Волинського воеводства проходив досить інтенсивно, про що свідчить складена нами табл. 1.

Таким чином, у XVI ст. (до 1565 р. включно) маємо звістки про появу 63 міст, а враховуючи 22 міста, які існували ще з попереднього часу, отримуємо значну кількість міст — 85. З них Соломино, Столпин та Фалимичі, отримавши привілеї на локацію, очевидно, не реалізували цього права, бо в послідовні роки згадуються як села.

Таблиця 1.

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Литовж	1501	Архив Юго-Западной России. — Киев, 1907. — Ч. 8, т. 4 — С. 55 (далі: АЮЗР)
Смідин	1508	Arch. Sand. — Lwow, 1890. — Т. 3. — С. 61 — 63.
Тучин	1508	ЛНБ АН України. ВР — Ф. Осс. — Спр. 2836 III. — Арк. 24.
Квасів	1513	АЮЗР. — 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 20.
Деражня	1514	Zr.dz. — Warszawa, 1887. — Т. 5. — С. 42 — 43.
Красилів	1517	ЛНБ АН України. ВР. Ф. Осс. — Спр. 1802. II. — Арк. 38 — 38 зв.
Кузьмин	1517	Arch. Sang. — Т. 3. — С. 156 — 162.
Ковель	1518	AGAD. ML. — Dz. X. — N 216.
Сатіїв	1522	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 12-Арк. 125 зв. — 126 зв. (далі: ЦДАДА)
Острожець	1528	ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 220. — Оп. I. — Спр. 20; ЦДАДА. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 12. — Арк. 498 — 499 зв.
Корниця	1529	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 13. — Арк. 114 зв. — 115.
Чернихів	1529	Там же. — Спр. 12. — Арк. 517 зв. — 518; Arch. Sang. — Т. 3. — С. 341 — 342; APWK. AS. Nr 6. — К. 326 — 328.
Порицьк	1531	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. Спр. 17. Арк. 232 зв. — 233.
Сураж	1533	AGAD. ML. — Sum. — Т. 2. — К. 16 V.
Вишва	1538	Ibid. III. — А. 28. — К. 67
Козин	1538	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 20. — Арк. 183 — 183 зв.
Мельниця	1539	Там же. — Спр. 23. — Арк. 43
Олика	1539	Там же. — Арк. 126 зв.
Торчин	1539	Там же.
Сомино	1540	AGAD. ML. — Dz. III. — А. 28. — К. 73 v.
Миляновичі	1543	Ibid. — К. 49.
Фалимичі	1543	Ibid. — К. 49.
Берездів	1546	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 29. — Арк. 26 — 27 зв.
Берестечко	1547	Там же. — Спр. 31. — Арк. 111 — 111 зв.
Боремель	1547	Там же. — Спр. 22. — Арк. 73 — 73 зв.

Продовження табл. 1

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Дорогостай	1547	Там же. — Спр. 31. — Арк. 111 зв. — 112.
Любче	1547	Там же. — Спр. 22. — Арк. 99 зв.
Милятин	1547	Там же. — Спр. 21. — Арк. 222 — 222 зв.
Ляшки	1550	АЮЗР. — 1911. — Ч. 8, т. 6. — С. 7 — 9.
Шумбар	1552	АЮЗР. — 1909. — Ч. 8, т. 3. — С. 29.
Вишгородок	1554	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 33. — Арк. 171 зв. — 172.
Ляхівці	1554	Там же. — Арк. 196 зв. — 197 зв.
Ожиговці	1556	Там же. — Спр. 38. — Арк. 84 зв. — 86.
Горохів	1557	AGAD. ML. — Sum. — Т. 4. — К. 3 v.
Локачі	1557	ЦНБ АН УРСР. — Ф. 2. — Спр. 1391. — Арк. 111 — 116 зв.
Свинюхи	1557	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 442. — Оп. 103. — Спр. 199. — Ч. II. — Арк. 270.
Варковичі	1557	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 41. — Арк. 565 зв.
Коблин	1558	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 33. — Арк. 174 — 175.
Муравиця	1558	Там же. — Спр. 251. — Арк. 222 зв.
Полонка	1558	Там же. — Спр. 38. — Арк. 176 — 176 зв.
Голятин (Звенигород)	1559	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. Спр. I. — Арк. 93 зв.
Добратин	1559	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 33. — Арк. 219 — 220.
Красносілка	1559	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 33. — Арк. 357 — 357 зв.
Межиріч	1559	Там же. — Спр. 38. — Арк. 225 — 226 зв.
Столпин	1559	Там же. — Арк. 225 — 226 зв.
Чорторія	1559	Там же. — Арк. 219 — 220.
Бобрівці	1560	Там же. — Арк. 340 — 341.
Вишнівець	1560	Там же. — Арк. 248 зв. — 249 зв.
Дорофіїв	1560	Там же. — Арк. 249 зв. — 250 зв.
Крупа	1561	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Спр. 3 — Арк. 71 зв.
Старокостянтинів	1561	ЛНБ АН УРСР. ВР. — Ф. Осс. — Спр. 1802/1. — Арк. 36 зв.; АЮЗР. — К., 1887. — Ч. 7. — Т. I. — С. 212 — 213.

Таблиця 1.

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Литовж	1501	Архив Юго-Западной России. — Киев, 1907. — Ч. 8, т. 4 — С. 55 (далі: АЮЗР)
Смідин	1508	Arch. Sand. — Lwow, 1890. — Т. 3. — С. 61 — 63.
Тучин	1508	ЛНБ АН України. ВР — Ф. Осс. — Спр. 2836 III. — Арк. 24.
Квасів	1513	АЮЗР. — 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 20.
Деражня	1514	Żr.dz. — Warszawa, 1887. — Т. 5. — С. 42 — 43.
Красилів	1517	ЛНБ АН України. ВР. Ф. Осс. — Спр. 1802. II. — Арк. 38 — 38 зв.
Кузьмин	1517	Arch. Sang. — Т. 3. — С. 156 — 162.
Ковель	1518	AGAD. ML. — Dz. X. — N 216.
Сатіїв	1522	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 12-Арк. 125 зв. — 126 зв. (далі: ЦДАДА)
Острожець	1528	ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 220. — Оп. I. — Спр. 20; ЦДАДА. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 12. — Арк. 498 — 499 зв.
Корниця	1529	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 13. — Арк. 114 зв. — 115.
Чернихів	1529	Там же. — Спр. 12. — Арк. 517 зв. — 518; Arch. Sang. — Т. 3. — С. 341 — 342; АРВК. AS. Nr 6. — К. 326 — 328.
Порицьк	1531	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. Спр. 17. Арк. 232 зв. — 233.
Сураж	1533	AGAD. ML. — Sum. — Т. 2. — К. 16 V.
Вижва	1538	Ibid. III. — А. 28. — К. 67
Козин	1538	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 20. — Арк. 183 — 183 зв.
Мельниця	1539	Там же. — Спр. 23. — Арк. 43
Олика	1539	Там же. — Арк. 126 зв.
Торчин	1539	Там же.
Сомино	1540	AGAD. ML. — Dz. III. — А. 28. — К. 73 v.
Милянєвичі	1543	Ibid. — К. 49.
Фалимичі	1543	Ibid. — К. 49.
Берездів	1546	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 29. — Арк. 26 — 27 зв.
Берестечко	1547	Там же. — Спр. 31. — Арк. 111 — 111 зв.
Боремель	1547	Там же. — Спр. 22. — Арк. 73 — 73 зв.

Продовження табл. 1

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Дорогостай	1547	Там же. — Спр. 31. — Арк. 111 зв. — 112.
Любче	1547	Там же. — Спр. 22. — Арк. 99 зв.
Милятин	1547	Там же. — Спр. 21. — Арк. 222 — 222 зв.
Ляшки	1550	АЮЗР. — 1911. — Ч. 8, т. 6. — С. 7 — 9.
Шумбар	1552	АЮЗР. — 1909. — Ч. 8, т. 3. — С. 29.
Вишгородок	1554	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 33. — Арк. 171 зв. — 172.
Ляхівці	1554	Там же. — Арк. 196 зв. — 197 зв.
Ожиговці	1556	Там же. — Спр. 38. — Арк. 84 зв. — 86.
Горохів	1557	AGAD. ML. — Sum. — Т. 4. — К. 3 v.
Локачі	1557	ЦНБ АН УРСР. — Ф. 2. — Спр. 1391. — Арк. 111 — 116 зв.
Свинохи	1557	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 442. — Оп. 103. — Спр. 199. — Ч. II. — Арк. 270.
Варковичі	1557	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 41. — Арк. 565 зв.
Коблин	1558	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 39. — Арк. 174 — 175.
Муравиця	1558	Там же. — Спр. 251. — Арк. 222 зв.
Полонка	1558	Там же. — Спр. 38. — Арк. 176 — 176 зв.
Голятин (Звенигород)	1559	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. Спр. I. — Арк. 93 зв.
Добратин	1559	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 38. — Арк. 219 — 220.
Красносліка	1559	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 37. — Арк. 357 — 357 зв.
Межиріч	1559	Там же. — Спр. 38. — Арк. 225 — 226 зв.
Столпин	1559	Там же. — Арк. 225 — 226 зв.
Чорторія	1559	Там же. — Арк. 219 — 220.
Бобрівці	1560	Там же. — Арк. 340 — 341.
Вишнівець	1560	Там же. — Арк. 248 зв. — 249 зв.
Дорофіїв	1560	Там же. — Арк. 249 зв. — 250 зв.
Крупа	1561	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Спр. 3. — Арк. 71 зв.
Старокостянтинів	1561	ЛНБ АН УРСР. ВР. — Ф. Осс. — Спр. 1802/II. — Арк. 36 зв.; АЮЗР. — К., 1887. — Ч. 7. — Т. I. — С. 212 — 213.

Закінчення табл. 1

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Шпанів	1561	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 4. — Арк. 6 — 7.
Жорнів	1562	Там же. — Арк. 106 — 106 зв.
Млинів	1562	Там же. — Арк. 98.
Торговиця	1562	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 38. — Арк. 341 зв. — 342 зв.
Гриців	1563	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 5. — Арк. 130 — 130 зв.
Жидичин	1563	Там же. — Арк. 66.
Сокіл	1563	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 38. — Арк. 491 — 492 зв.
Вербове	1564	Там же. — Арк. 443 зв. — 444 зв.
Жуків	1564	Там же. — Спр. 39. — Арк. 604 — 605.
Несухойжі	1564	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 6. — Арк. 182 зв.
Радзивилів	1564	Там же. — Арк. 80 зв.
Глупотин	1565	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 39. — Арк. 557 зв. — 558.

З 1566 (рік утворення воєводства) по 1589 р. (рік останнього побороваго ресстру, наведеного в публікації О. Яблоновського) маємо звістки про появу таких міст (дозвіл на локацію, надання магдебурзького права, перша згадка (див.: табл. 2).

В літературі утвердилась думка, що в середині — другій половині XVI ст. у Волинському воєводстві було 69 міст⁵¹. Таку ж цифру подас і О. І. Баранович, яку і запозичують в основному всі дослідники⁵².

Ця думка базувалася на даних поборових реєстрів 1570, 1577, 1583, 1589 рр. Але річ у тому, що фактично дослідники спиралися не на самі поборові реєстри, а на зведену їх таблицю, складену О. Яблоновським для показу того, скільки ланів землі належало волинським містам⁵³. У ній нараховувалося 69 міст, загалом же в опублікованих поборових реєстрах налічувалося 84 міста, а під 1570 р. їх фігурує 43. Зазначимо, що дослідники відзначали неповноту поборових реєстрів і низький рівень їх публікацій О. Яблоновським⁵⁴.

Отже, з 1566 по 1589 р. в джерелах с відомості про появу 59 нових міст. Реально ж на 1589 р. на Волині нараховувалось близько 106 міст.

З 1590 по 1629 р. (рік збору так званого «подимного») маємо відомості про появу таких міст (дозвіл на локацію, надання магдебурзького права, перша згадка (табл. 3).

Після 1629 р. джерела містять відомості про появу ще одинадцяти міст (табл. 4).

Таким чином, у розглядуваний період джерела згадують 200 міст.

Таблиця 2.

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Рожиці	1567	Там же. — Спр. 48. — Арк. 100 — 100 зв; Спр. 50. — Арк. 85 — 86.
Андріїв (Новий Вишневець)	1568	Там же. — Спр. 51. — Арк. 211 — 212 зв.
Киселин	1568	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 28. — Оп. I. — Спр. 3. — Арк. 58 зв. — 59.
Озеряни	1568	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. Спр. 10. — Арк. 69 зв.
Попівці	1568	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 51. — Арк. 211 — 212 зв.
Хупків	1568	Там же. — Спр. 50. — Арк. 253 зв. — 253 а зв.
Берестко	1569	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 11. — Арк. 562.
Білів	1569	AGAD. ASK — Dz. I. — N 31. — K. 219 v.
Верба	1569	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 44. — Оп. I. — Спр. I. — Арк. 108 — 109.
Киликиїв	1569	AGAD. ASK. — Dz. I. — N. 31. — K. 224 v.
Колоден	1569	Ibid. — K. 227.
Красилів	1569	Ibid.
Маначин	1569	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 2. — Арк. 16 — 17.
Хорлуп	1569	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 11. — Арк. 185 — 185 зв. AGAD. ASK. — Dz. I. — N 31. — K. 227.
Верхів	1570	Zr. dz. — T. 19. — S. 28.
Гоща	1570	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 12. — Арк. 314 зв. — 315.
Жабче	1570	Там же. — Арк. 504.
Красне	1570	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 191. — Арк. 160 — 162.
Купіль	1570	Там же. — Арк. 97 — 99 зв.
Судилків	1570	Там же. — Ф. 44. — Оп. I. — Спр. I. — Арк. 155 — 157 зв.
Сульжин	1570	Zr. dz. — T. 19. — S. 15.
Хорів	1570	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 28. — Оп. I. — Спр. 5. — Арк. 158 зв. — 159.
Кошер	1571	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 192 — Арк. 72 зв.
Теслугів	1571	ЦДІА УРСР. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 4. — Арк. 90 зв.
Красностав (Хлапотин)	1573	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 14. — Арк. 80 зв.

Продовження табл. 2

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Волочиск	1575	Там же. — Спр. 15. — Арк. 368.
Білокамінь	1576	AGAD. ASK. — DZ. I. — N 31. — К. 290 v.
Качин	1576	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 193. — Арк. 66 зв. — 68 зв.
Крупець	1576	Там же. — Спр. 216. — Арк. 47 зв. — 49.
Маренин	1576	AGAD. ASK. — Dz. I. — N 31. — К. 292 v.
Молчанів	1576	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 193. — Арк. 66 зв. — 68 зв.
Остропіль	1576	Острозький літописець // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971. — С. 129.
Серкизів	1576	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 44. — Оп. I. — Спр. 1. — Арк. 649.
Тесів	1576	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 193. — Арк. 92 зв. — 93а.
Красне	1577	Там же. — Арк. 101 зв. — 102 зв.
Стрийка	1577	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 5. — Арк. 30 зв.
Базалія	1578	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 195. — Арк. 122 — 125.
Городок	1578	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 18. — Арк. 258 — 258 зв.
Мильське	1578	Там же. — Арк. 234 — 235 зв.
Мосар	1578	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 195. — Арк. 21 — 22.
Рахманів	1578	Там же. — Арк. 85 — 87.
Тайкури	1578	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 18. — Арк. 142 — 144 зв.
Березьк	1579	AGAD. ASK. — Dz. I. — N 31. — К. 34 v.
Білогородка	1579	APWK. AS. — N 31. — К. 2.
Верещак	1579	AGAD. ASK. — Dz. I. — N 31. — К. 125 v.
Загорів	1579	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 28. — Оп. I. — Спр. 12. — Арк. I зв.
Колки (Романів)	1579	AGAD. ASK. — Dz. I. — N 31. — К. 19 v.
Лабунь	1579	Ibid. — К. 140.
Плебанівка	1579	Ibid. — К. 121 v.
Ярофіївка	1579	Ibid. — К. 138
Вербовець	1583	Žr. dz. — T. 19. — S. 132.

Закінчення табл. 2

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Гориньград (Крупа)	1583	Ibid. S. 91.
Козлин	1583	BZN. DR. — N 3669/II. — К. 174.
Кустин	1583	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 30. — Арк. 633 зв. — 634.
Янушпіль (Ямпіль)	1583	Žr. dz. — T. 19. — S. 127.
Березне (Андриїв)	1584	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 31. — Арк. 188 зв. — 189 зв.
Княгинин	1584	Там же. — Спр. 28. — Арк. 854 зв.
Межирич	1589	Žr. dz. — T. 19. — S. 153.

Таблиця 3.

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Воробіївка	1590	ЦДІА УРСР у м. Львові. — Ф. 773. — Оп. I. — Спр. 36. — Арк. 2.
Глухи	1590	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 199. — Арк. 87 зв. — 88.
Базар	1591	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 39. — Арк. 269 зв.
Сарнівці	1592	Там же. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 8. — Арк. 434.
Володимирець	1593	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 43. — Арк. 325 — 325 зв.
Олександрія	1594	BZN. DR. — N 3669/II. — К. 143.
Смолдирів	1596	Ibid. — К. 306.
Баранівка	1597	Ibid. — К. 373.
Панасівка	1597	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 11. — Арк. 115.
Ярунь	1598	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 53. — Арк. 250 зв.
Раймісто	1598	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 54. — Арк. 685.
Закриниче	1599	APWK. AS. — N 47. — К. 1 — 6.
Воронівці	1601	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 202. — Арк. 85 — 85 зв.
Красний Корець	1601	ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 66. — Арк. 94.
Корчик	1601	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 71. — Арк. 65.
Олександрове	1601	Там же. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 12. — Арк. 134.

Продовження табл.3

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Дрибів	1602	Там же. — Спр. 13. — Арк. 36 зв.
Орлеє	1602	Там же. — Арк. 455.
Вишеньки (Новий Острів)	1603	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 68. — Арк. 60.
Бережниця	1607	Там же. — Спр. 87. — Арк. 25.
Кунів	1607	Там же. — Арк. 143.
Красиловець	1609	Там же. — Спр. 83. — Арк. 178
Ланівці	1611	Там же. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 19. — Арк. 124 зв.
Тихомль	1616	Starozytna Polska. — Т. 2, cz. 2. — S. 931.
Краснопіль	1617	AGAD. Arch. Lubomirskich z Maley Wsi. — N 349. — Р. 17. — К. 13 — 16.
Птиче	1617	ЦДДА УРСР у м. Києві. — Ф. 21. — Оп. I. — Спр. 56. — Арк. 30.
Смохот	1618	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 207. — Арк. 76 зв. — 78.
Гулевичі (Грушівня)	1619	ЦДДА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 117. — Арк. 325.
Почаїв	1619	Там же. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 29. — Арк. 82 зв. — 83.
Шепетин	1619	Там же. — Ф. 21. — Оп. I. — Спр. 63. — Арк. 299 — 299 зв.
Дубрівка	1620	BZN. DR. — N 3669/II. — К. 323 — 324 v.
Олексинець (Андріїв)	1620	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 116. — Арк. 484.
Соснівка	1620	АРWK. AS. — N 56. — К. 44.
Ледухів	1623	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 209. — Арк. 304 — 304 зв.
Бабин	1624	ЦДДА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 140. — Арк. 94.
Городище	1625	АРWK. AS. — N 64/9. — К. 26.
Стобихва	1625	ЦДДА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 146. — Арк. 29 зв.
Шепетівка	1625	АРWK. AS. — N 64/9. — К. 41 — 42.
Янів	1625	ЦДДА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 145. — Арк. 79 зв.
Казимирів	1629	Там же. — Спр. 170. — Арк. 856 зв.
Курчиці (Сокіл)	1629	Там же. — Арк. 233.
Лешнів	1629	Там же. — Арк. 625 зв.
Острожок	1629	Там же. — Арк. 549 зв.

Закінчення табл.3

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Перетянин	1629	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 210. — Арк. 120 — 121.
Перстин	1629	ЦДДА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 170. — Арк. 745.
Ярунь	1629	Там же. — Арк. 384.

Таблиця 4.

Місто	Перша згадка, дозвіл на локацію, надання магдебурзького права	Джерело
Базалія	1631	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 211. — Арк. 111 — 112.
Кошовград	1631	Там же. — Арк. 55 — 55 зв.
Славутин	1633	АРWK. AS. — N. 64/13. — К. 53 — 56.
Фошків	1634	Ibid. — К. 48 — 51.
Рилавиця	1634	ЦДДА УРСР у м. Києві. — Ф. 28. — Оп. I. — Спр. 69. — Арк. 1371.
Іванівці	1635	Там же. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 195. — Арк. 400.
Немиричів	1636	ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 215. — Арк. 36 зв. — 38.
Михнівка	1637	Цинкаловський О. Містечко Михнівка // Життя і знання. — 1933. — № 11. — С. 312.
Новомалин	1645	ЦДДА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 242. — Арк. 616.
Борове	1647	Україна перед Визвольною війною 1648 — 1654 рр. — К., 1946. — С. 180.
Осницьк	1648	Там же. — С. 161.

Однак, як вже відзначалось вище, не всі поселення протягом цього часу залишались містами. Вважаємо за доцільне провести за цією ознакою градацію міст Волині на три категорії.

1) Поселення, які, отримавши привілей на локацію, не втілили його реально у життя (нереалізована локація). Таких поселень — вісім.

2) Поселення, які реалізували вказане вище право, але через певний час знову стали селами (невдала локація). Таких міст майже 44.

3) Поселення, які, ставши містами, залишались ними майже весь розглядуваний період (стали міста). Їх налічувалося близько 144.

На 1566 р. джерела інформують про наявність у Волинському воєводстві 83 міст. Але реально їх існувало близько 79 (Луцький повіт — 44, Володимирський — 12, Кременецький — 23).

Таблиця 5.

Роки	Нові міста
1500 — 1509	3
1510 — 1519	5
1520 — 1529	4
1530 — 1539	7
1540 — 1549	9
1550 — 1559	18
1560 — 1569	32
1570 — 1579	36
1580 — 1589	8
1590 — 1599	12
1600 — 1609	10
1610 — 1619	8
1620 — 1629	16
1630 — 1639	8
1640 — 1648	7

До 1648 р. у джерелах згадувалося 200 міст, а існувало їх близько 143 (Луцький повіт — 77, Володимирський — 17, Кременецький — 49). До цих міст вважаємо за доцільне додати ще чотири — Кашівка, Оздутичі (Новий Брусилів), Острівець, Троянівка. Вони згадуються у подимному реєстрі 1662 р., але, на нашу думку, існували до 1648 р., бо малоймовірно, щоб вони з'явилися під час війни⁶⁵. Тобто в 1566 — 1648 рр. кількість міст на Волині зросла майже удвічі. Ілюструє цей процес за даними джерел по десятиліттях складена нами табл. 5.

Як видно, найбільш бурхливий процес містобудування припадає на 50 — 70-ті роки XVI ст., помітно знижуючись на кінець періоду.

Переважає більшість волинських міст були невеликими, що, однак, не може свідчити про їх «неповноцінність». Малі міста були в першу чергу місцями ярмарок і торгів для навколишніх сіл, осередком місцевого обміну; до певної міри можна назвати їх посередниками між великими містами і селом. Малі міста часто були центрами адміністративно-господарських комплексів, резиденціями магнатів і шляхти, частково — осередками культури. Треба зазначити, що малі міста були характерною рисою середньовічної урбаністики⁶⁶. Щодо Волині, то наявність такої значної кількості міських поселень, динамічність їх появи свідчать про бурхливий процес урбанізації регіону в окресленому часі.

¹ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX — XIII вв. — Киев, 1985. — С. 42, 80 — 81; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 13 — 15.

² Любавский М. Литовско-русский сейм.: Опыт по истории учреждения в связи с

внутренним строем и внешнею жизнью государства. — М., 1900. — С. 719 — 726. Приложение. — Док. № 79. — С. 228 — 229; Липпо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI в.; Литов. Рус. повет и его сеймик. — Юрьев, — 1911. — С. 58.

³ Летопись по Ипатскому списку. — Спб., 1871. — С. 84, 144, 175, 180, 270, 273, 276, 313, 468, 488, 500, 555, 616; Летопись по Лаврентьевскому списку. — Спб., 1897. — С. 283. Monumenta Poloniae historica. — Lwow, 1864. — Т. 2. — Р. 815.

⁴ Архив Юго-Западной России. — Киев, 1907. — Ч. 8, т. 5. — С. 3 — 6а (далі: АЮЗР).

⁵ Історія міст і сіл Української РСР.: Волинська область. — К., 1970. — С. 247.

⁶ АЮЗР. — Киев, 1869. — Ч. 5, т. 1. — С. 28 — 34.

⁷ Там же. — С. 1 — 2.

⁸ Львів. наук. АН УРСР ім. В. Стефаника. Від. рукописів. Фонд Оссолинських. — Спр. 1802/II. — Арк. 45 зв. (далі: ЛНБАН УРСР. ВР. Ф. Осс.); Archiwum ksiazat Sanguszków w Sławucie. — Lwów, 1887. — Т. 1. — S. 114 — 115; Т. 3. — S. 50 — 53 (далі: Arch. Sang.).

⁹ Arch. Sand. — Т. 3. — S. 120 — 122.

¹⁰ В літературі зустрічається у 1538 р. (див.: Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 1, кн. 2. — С. 42; Радянська енциклопедія історії України. — К., 1970. — Т. 2 — С. 501). Відома ще копія привілею Кременця від 1536 р. (Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів. — Ф. 61. — Спр. 774. — Арк. 1 — 7 зв.; ф. 2. — Спр. 22113. — Арк. 2; Спр. 22120. — Арк. 3 — 3 зв.; — Спр. 22121. — Арк. 3 зв. — Спр. 22122. — Арк. 4 зв. (далі: ЦНБАН УРСР. ВР). Цікаво, що в тексті привілею від 1538 р. не згадується привілей 1536 р. В свою чергу привілей 1536 р. «мовчить» про привілей 1533 р. Оригінал останньої знаходився у Варшаві. (Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Litewska. — Dz. X. — N 221. (далі: AGAD. ML).

Однак і цей привілей, як видно з його змісту, є лише конфірмаційним. Відомі також копії та пізніші конфірмації цього привілею (ЦНБ АН УРСР. ВР. — Ф. 61. — Спр. 767. — Арк. 1 — 10; Спр. 773. — Арк. 1 — 9). Аналогічні приклади «повчання» наводять у своїй праці С. Курась: Kuras S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Małopolskich z XIV — XV wieku. — Wrocław, 1971.

¹¹ Центральний державний архів давніх актів СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 198. — Арк. 26 зв. — 27 зв. (далі: ЦДАДА СРСР); Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половине XVII века.: Структура источниковой базы. — Днепропетровск, 1982. — Прил. — С. 69 — 71. Цікаво, що в Острозі вийт згадується до 1585 р. — у 1576 р. 1581, 1583 рр. (ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. — I. — Спр. 16. — Арк. 119 зв.; Спр. 24. — Арк. 24 зв. — 25; Zrządka dziejowe. — Warszawa, 1889. — Т. 19. — S. 140. (далі: Zr. dz.).

¹² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Dział rękopisów. — N 3669/II. — К. 365 v. (далі: BZN. DR.).

¹³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa, 1884. — Т. 5. — S. 375; Arch. Sang. — Т. 1. — S. 54; Т. 3. — S. 18; Полное собрание русских летописей. — Спб., 1856. — Т. 7. — С. 240, 241.

¹⁴ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. — Киев, 1868. — С. 33 — 35, 42.

¹⁵ ЛНБ АН УРСР. ВР. Ф. Осс. — Спр. 1802/II. — Арк. 36 зв., 39 зв.; АЮЗР. — Киев, 1886. — Ч. 7, т. I. — С. 212 — 213.

¹⁶ ЛНБ АН УРСР. ВР. Ф. Осс. — Спр. 1802. II. — Арк. 36 зв.

¹⁷ Там же. Ф. Радзімінських. — Спр. 39. I. — Арк. 15 — 15 зв.

¹⁸ ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Спр. 38. — Арк. 176 — 176 зв., 340 — 341, 443 зв. — 444 зв.; Спр. 39. — Арк. 176 — 176 зв.; Спр. 193. — Арк. 101 зв. — 102 зв.; Спр. 209. — Арк. 304 — 304 зв.; AGAD. ML. — Dz. III. — NA — 28. — К. 73v.

¹⁹ ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Спр. 193. — Арк. 66 зв. — 68 зв. Ця грамота була внесена 10. 06. 1579 р. до Луцької гродської книги. ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 19. — Арк. 522.

²⁰ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. — Dz. I. — №31. — К 61 v. (далі: AGAD, ASK).

²¹ ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 28. — Оп. I. — Спр. 46. — Арк. 201; ЦНБ АН УРСР. ВР. — Ф. 2. — Спр. 13660. — Арк. 61.

- 22 ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 4. — Арк. 90 зв.
 23 Там же. — Ф. 21. — Оп. I. — Спр. 35. — Арк. 175 зв. — 176 зв.
 24 ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 192. — Арк. 82 зв. — 83 зв.
 25 ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 7а. — 365 зв.; 240 зв., 386.
 26 Там же. — Спр. 18. — Арк. 142 — 144 зв.; *Balinski M., Lipinski T.* Starożytna Polska pod wzgl. dem. historycznym, geograficznym i statystycznym. — Warszawa, 1845. — Т. 2, cz. 2. — S. 850.
 27 ЦДАДА СРСР. — Ф. 389 — Оп. I. — Спр. 191. — Арк. 232 зв. — 235 зв.; ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Спр. 4. — Спр. 6 — 7.
 28 Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971. — Арк. 129; ЛНБ АН УРСР. ВР. — Ф. Осс. — Спр. 1802/II. — Арк. 50 зв. — 51 зв.; ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 195. — Арк. 310 зв. — 314.
 29 Arch. Sang. — Т. 3. — S. 192; *Archiwum* Panstowe wojewodstwa Krakowskiego. Archiwum Sanguszkow. — N 6. — K. 148.
 30 ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 48. — Арк. 100. — 100 зв.; Спр. 50. — Арк. 85 — 86; ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Спр. 13. — Арк. 25 зв. — 26, 343 зв.; Спр. 21. — Арк. 59; ЦНБ АН УРСР. ВР. — Ф. 2. — Спр. 21635. — Арк. 20 — 24.
 31 ЦНБ АН УРСР. ВР. — Ф. 2. — Спр. 21635. — Арк. 20.
 32 ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 20. — Арк. 183 — 183 зв.; Спр. 41. — Арк. 214 — 214 зв.
 33 Там же. — Спр. 41. — Арк. 214.
 34 AGAD. ASK. — Dz. I. — N.31. — K. 177;
 ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Спр. 37. — Арк. 37. — Арк. 100 зв.; Спр. 14. — Арк. 484 зв.; Спр. 13. — Арк. 580 — 580 зв. та ін.
 35 ЦДАДА. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 195. — Арк. 122 — 125; ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 22. — Оп. I. — Спр. 9. — Арк. 602; Ф. 21. — Оп. I. — Спр. 52. — Арк. 45.
 36 Arch. Sang. — Т. 3. — S. 61 — 63; ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 35. — Арк. 284 — 285; Спр. 49. — Арк. 32 зв.
 37 *Szczygieł R.* Rola przywilejów lokacyjnych w procesie powstania miast w XV — XVII w na przykładzie Uchan // *Roczniki Lubelski.* — 1985/1986. — Т. 27/28. — S. 51 — 59; *Przywileje lokacyjne miast wojewodztwa Sandomierskiego. XVI wieku // Dzieje Kielecczyny w historiografii Polski udowej. Baza źródłowa.* — Kielce, 1987. — Cz. 1. — S. 58 — 75; *Lokacje miast w Polsce XVI wieku.* — Lublin, 1989. — S. 105 — 106.
 38 *Gostomski A.* Gospodarstwo. — Wrocław, 1951. — S. 100 — 101; *Opalinski K.* Satyry. — Wrocław, 1953. — S. 244; *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkorolewia.* — Krakow, 1906. — S. 121 — 122; *Merkantylistyczna myśl ekonomiczna w Polsce XVI i XVII wieku.* Wybór pism — Warszawa, 1958. — S. 365.
 39 ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 40. — Оп. I. — Спр. 1. — Арк. 1 — 26 зв., 328 — 338, 397 — 408, 632 — 636 зв.; Ф. 49. — Оп. 2. — Спр. 111. — Арк. 20 — 31 зв.; BZN DR. — N 3669/II. — K. 443 та ін.; *Biblioteka Kórnicka* Polskiej Akademii Nauk. Dział rękopisów. — N 1275. — K. 1 — 10.
 40 *Volumina legum.* — Petersburg, 1859. — Т. 3. — S. 292, 304, 305; Т. 4. — S. 35.
 41 ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 561. — Арк. 55; Спр. 197. — Арк. II зв. — 12, 26 зв. — 27, 53 — 54, 138 зв.; Спр. 206. — Арк. 105 зв. — 106 та ін.; *Русско-еврейский архив.* — Спб., 1882. — Т. 2. — С. 138 (далі: РЕА); *Документы Московского архива министерства юстиции.* — М., 1897. — Т. I. — С. 178 (далі: ДММІО); *Zbiór praw Litewskich od r. 1389 do r. 1529.* — Poznan, 1841. — S. 466 — 468.
 42 ДММІО. — Т. I. — С. 487 — 488.
 43 АЮЗР. — Киев, 1859. — Ч. I. Т. I. С. 9 — 11; Ч. 6, т. 1. — С. 200; ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 21. — Оп. I. — Спр. 35. — Арк. 139 зв.
 44 ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 60. — Арк. 12.
 45 ЛНБ АН УРСР. ВР. — Ф. Осс. — Спр. 1802/II. — Арк. 54 зв. — 55; ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 72. — Арк. 117 — 117 зв. — 504 — 505 зв.; Спр. 75. — Арк. 184; 507 зв. — 507 зв.; Спр. 116. — Арк. 210 зв. — 365 зв.; Спр. 117. — Арк. 216 зв. — 234; Спр. 118. — Арк. 336 зв.; Спр. 119. — Арк. 81, 81 зв. — 82, 159 і ін.
 46 ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 21. — Оп. I. — Спр. 22. — Арк. 856 — 857 зв.; Ф.

22. — Оп. I. — Спр. 9. — Арк. 66 зв.; Спр. 14. — Арк. 172 — 175; Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 16. — Арк. 221 — 222; Ф. 28. — Оп. I. — Спр. 14. — Арк. 635.
 47 ЦНБ АН УРСР. ВР. — Ф. 2. — Спр. 21 632. — Арк. 3; ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 216. — Арк. 32 зв. — 33; ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 28. — Оп. I. — Спр. 16. — Арк. 337 зв.
 48 ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 206. — Арк. 149 зв.; Спр. 214. — Арк. 32 зв. — 33, 42 зв. — 43, 344 зв.; ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 197. — Арк. 669 зв. — 670.
 49 ЦДІА УРСР у м. Києві. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 25. — Арк. 448 зв. — 449.
 50 ЦДАДА СРСР. — Ф. 389. — Оп. I. — Спр. 197. — Арк. 45 зв. — 46; Спр. 206. — Арк. 143 — 144 зв.; 149 зв. — 156; Спр. 207 — ? — Арк. 66 зв. — 67 зв.; Спр. 49. — Арк. 22 — 22 зв.; Спр. 37. — Арк. 561 зв. — 562; АЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 63 — 64.
 51 *История Украинской РСР.* — К., 1979. — Т. 1, кн. 2. — С. 168; *Толстов Р. Д.* Развитие экономики Украины в период позднего феодализма (XVI — XVII ст.). Подальное відокремлення ремесла від сільського господарства і зростання міст // *История народного хозяйства Украинской РСР.* — К., 1983. — Т. 1. — С. 138; *Ковальчук Г. I.* Экономический розвиток західноукраїнських земель. — К., 1988. — С. 69; *Tomkielwicz W.* Wołyn w Koronie (1569 — 1795) // *Rocznik Wołyński.* — 1931. — Т. 2. — S. 30; *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. — Wrocław, 1986. — S. 334.
 52 *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. — М., 1952. — С. 138.
 53 *Zr. dz.* — Т. 19. — S. 15, 18 — 20.
 54 *Крикун М. Г.* Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI — середини XVII ст. у радянській історіографії // *Вісн. Львів. ін-ту. Сер. іст.* — Л., 1980. — Вип. 16. — С. 75; *Horn M.* Lokalizacja ceskow i specjalności rzemieślniczych w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550 — 1650 // *Przegląd historyczny.* — 1970. — Т. 61, Z. 3. — S. 403; *Zaludnienie wojewodztwa belskiego w 1630 roku // Roczniki dziejow spokojnych i gospodarszych.* — 1960. — Т. 21. S. 76 — 78; *Rzemiosło miejskie wojewodztwa belskiego pierwszej polowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku.* — Wrocław; etc., 1966. — S. 151 — 156.
 55 АЮЗР. — Киев, 1905. — Т. 7, ч. 3. — С. 108, 122, 135, 146, 148.
 56 *Ястребицкая А. Л.* О специфике средневековой европейской урбанизации: малые города // *Древности славян и Руси.* — М., 1988. — С. 191 — 197; *Ястребицкая А. Л.* Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города // *Средние века.* 1988. — Вып. 51. — С. 5. — 79; *Wyrobisz A.* Male miasta w Polsce w XVI — XVII w. // *Miasta doby feudalnej w Europie srodkowo — wschodniej.* — Warszawa; etc., 1976. — S. 177 — 187; *Lalik T.* Geneza sieci miasteczek w Polsce sredniowiecznej // *Ibid.* — S. 113 — 114.

Надійшла I. 10. 1990 р.

Рассматриваются процессы урбанизации Волинского воеводства в XVI — XVII в.

С. І. БІЛОКІНЬ

ПРАВОСЛАВНІ ЄПАРХІЇ УКРАЇНИ 1917 — 1941 рр.

У статті розглядається територіальна система управління семи православних ієрархій, що існували на Україні в 1917 — 1941 рр.

Церковне управління в роки визвольних змагань і за радянської влади відзначалось винятковою складністю. Зовнішні умови життя призвели до фактичного знищення православних церков, — пізніше вони відновились на іншій основі. Дуже складне було і внутрішньо-церковне життя, оскільки протягом перших пореволюційних років на місці однієї церкви існувало їх уже кілька. За цих умов в одному й тому самому місті могли співіснувати два й три ієрархи. Скажімо, в Києві у 1917 — 1937 р. діяло вісім ієрархів Старослов'янської Церкви. З 1923 по 1937 р. київську кафедру посідали п'ять ієрархів обновленської Церкви. Нарешті, в 1921 — 1934 рр. у Києві перебувало чотири ієрархи Української автокефальної православної Церкви (УАПЦ).

Оскільки реальне уявлення про механізм церковного управління неможливе без характеристики мереж єпархій, подамо їх за кожною Церквою.

І. СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА ЦЕРКВА

Інші назви: Російська православна Церква,
Тихонівська Церква

На початку 1917 р. на Україні існувало дев'ять єпархій, а в них 28 єпископських кафедр:

Київська єпархія¹

Митрополит Київський і Галицький Володимир (Василій Богоявленський, 1948, Тамбовська губ. — 1918, Київ).

1-й вікарій, єпископ Канівський Василій (Дмитро Богдашевський, 1861 — 1933, Київ).

2-й вікарій, єпископ Чигиринський Никодим (Николай Кротков, 1868, Костромська губ. — 1938).

3-й вікарій, єпископ Черкаський Назарій (Николай Блінов, 1852, Казань — не раніше 1928).

4-й вікарій, єпископ Уманський Дмитрій (Максим Вербицький, 1869, Полтавська губ. — 1932, Київ).

Харківська єпархія

Архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Алексій Храповицький, 1863 — 1936, Белград).

© С. І. Білокін, 1991

1-й вікарій, єпископ Старобільський Феодор (Федір Лебедев, 1872, Рязанська губ. — 1919).

2-й вікарій, єпископ Сумський Митрофан (Абрамов, 1876 — 1920?).

Херсонська єпархія

Архієпископ Херсонський і Одеський Назарій (Николай Кириллов, 1850, Область Війська Донського — 1928).

1-й вікарій, єпископ Миколаївський Алексій (Дмитрій Баженов, 1872, Таврійська губ. — не раніше 1928).

2-й вікарій, єпископ Єлисаветградський Прокопій (Петро Титов, 1877, Томська губ. — після 1935).

3-й вікарій, єпископ Новомиргородський. Вакансія.

Волинська єпархія

Архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій (Василь Георгієвський, 1868, Тульська губ. — 1946, Франція).

1-й вікарій, єпископ Володимиро-Волинський Фаддей (Іоанн Успенський, 1872, Нижегородська губ. — 1942).

2-й вікарій, єпископ Кременецький Діонісій (Костянтин Валєдинський, 1876, Муром — 1960, Лодзь).

3-й вікарій, єпископ Острозький Аверкій (Полікарп Кедров, 1979, Вятська губ. — не раніше 1937).

Таврійська єпархія

Архієпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Давид Абашидзе, 1867, Тифліська губ. — 1943, Київ).

Вікарій, єпископ Севастопольський Сильвестр (Александр Братановський, 1871, Ярославль — 1932, Москва).

Чернігівська єпархія

Архієпископ Чернігівський і Ніжинський Василій (Богоявленський, 1867, Тамбовська губ. — 1919, по дорозі в Пермь).

1-й вікарій, єпископ Стародубський Пахомій (Петро Кедров, 1876, Яранськ — 1937, Москва).

2-й вікарій, єпископ Новгород-Сіверський Іоанн (Іван Доброславін, 1871 — не раніше 1927).

Катеринославська єпархія

Єпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Антоній Вишневецький, 1867, Волинська губ. — 1924, Катеринослав).

Вікарій, єпископ Приазовський і Таганрозький Іоанн (Іван Помер, 1876, Діфляндська губ. — 1934, Латвія).

Подільська єпархія

Єпископ Подільський і Брацлавський Митрофан (Митрофан Афонський, 1861, Орловська губ. — 1920).

1-й вікарій, єпископ Вінницький Давид (Євфимій Качахідзе, 1872, Імеретинська еп. — 1935, Кутаїсі).

2-й вікарій, єпископ Балтський Пімен (Павел Пегов, 1875, Уфимська губ. — 1942).

Полтавська єпархія

Єпископ Полтавський і Переяславський Феофан (Василій Бистров, 1873, Петербурзька губ. — 1940, Афон).

Вікарій, єпископ Прилуцький Неофіт (Николай Следников, 1873, Вологодська губ. — 1918 або 1921).

Характеристика єпископату не входить у завдання цієї розвідки. Варто хіба відзначити, що з 27 єпископів України українців було лише троє.

Протягом 20 — 30-х років кількість єпископських кафедр значно збільшилася і досягла 66. Це передбачалось постановою Св. Патріарха Тихона, Св. Синоду й Вищої церковної ради від 20 листопада 1920 р. з приводу самоуправління єпархій на випадок браку канонічного центру чи неможливості зв'язку з ним. Другий пункт цієї постанови вказував: «На випадок, якщо єпархія, внаслідок пересування фронту, зміни державного кордону тощо опиниться поза будь-якими стосунками з Вищим церковним управлінням чи саме Вище церковне управління припинить чомусь свою діяльність, єпархіальний архієрей негайно входить у зв'язок з архієреями сусідніх єпархій щодо організації вищої інстанції церковної влади для кількох єпархій, що перебувають в однакових умовах /.../.». П'ятий пункт передбачав поділ єпархій «на декілька місцевих єпархій»². Із цієї постанови церкви довелося широко скористатися, від чого мережа єпархій набрала такого вигляду:

Київська єпархія

Митрополити Володимир (Василій Богоявленський, 1915 — 1918, П, 203³), Антоній (Алексій Храповицький, 1918 — 1919, I, 316), Назарій (Николай Блінов, 1919 — 1921, V, 13), Михаїл (Михаїл (Михаїл Єрмаков, 1921 — 1924, IV, 386), єпископ Георгій (Спиридон Делієв, 1923 — 1930, II, 299), митрополит Михаїл (Михаїл Єрмаков, 1927 — 1929, IV, 386), архієпископ Димитрій (Максим Вербицький, 1930 — 1932, III, 33), Сергій (Алексій Гришин, 1932 — 1934, VI, 105),

митрополити Костянтин (Костянтин Д'яков, 1935 — 1937, IV, 140)⁴ і Николай (Борис Ярушевич, 1941, V, 224).

Вікаріат Білоцерківський

Єпископ Димитрій (Максим Вербицький, 1921 — 1924, III, 33).

Вікаріат Бердичівський і Уманський

Єпископ Александр (Алексій Чекановський, 1921 — 1922, I, 97).

Вікаріат Богуславський

Єпископ Георгій (Спиридон Делієв, 1921, II, 299).

Вікаріат Звенигородський

Єпископ Алексій (Готовцев, 1921 — 1923, I, 110).

Вікаріат Канівський

Єпископ (архієпископ Василій (Дмитрій Богдашевський, 1914 — 1933?, II, 77).

Вікаріат Радомиський

Єпископ Сергій (Александр Куминський, 1923 — 1928, VI, 124).

Вікаріат Сквирський

Єпископ Афанасій (Яків Молчанівський, з 1925, I, 412).

Вікаріат Таращанський

Єпископ Георгій (Спиридон Делієв, не раніше 1922 — 1925, II, 299).

Вікаріат Уманський

Єпископи Платон (Платон Петров, 1920 — 1921, V, 468), Макарій (Кармазин, 1921 — 1924, IV, 217), Димитрій (Максим Вербицький, 1924 — 1930, III, 33) і Александр (Александр Петровський, 1932 — 1933, I, 80), архієпископ Філарет (Андрій Лінчевський, 1934, VI, 431).

Вікаріат Черкаський

Єпископ Николай (Браїловський, 1921 — 1925, V, 126).

Вікаріат Черкаський і Чигиринський

Єпископ Філарет (Андрій Лінчевський, 1923 — 1932, VI, 431).

Вікаріат Чигиринський

Єпископ Никодим (Николай Кротков, 1911 — 1921, V, 97).

Харківська (та Охтирська) єпархія

Архієпископ Антоній (Алексій Храповицький, 1914 — 1918, I, 316), єпископ Неофіт (Николай Следников, 1918, V, 34), архієпископ митрополит Нафанаїл (Николай Троїцький, 1921 — 1924, V, 23), архієпископ митрополит Константин (Костянтин Д'яков, 1924 — 1935, IV, 140), архієпископи Сергій (Алексій Гришин, 1934, VI, 105), Інокентій (Легяєв, 1935 — 1936, II, 262), Інокентій (Борис Тихонов, 1937, III, 262), Александр (Александр Петровський, 1937 — 1938, I, 80), Володимир (? , ?, II, 259).

Вікаріат Вовчанський

Єпископ Алексій (? , 1918 — 1919, I, 169).

Вікаріат Старобільський

Єпископи Феодор (Федір Лебедєв, 1916 — 1917, VI, 333), Павел

(Павел Кратіров, 1921 — 1922, V, 303), Петро (Кирєєв, 1922, V, 378), Димитрій (Галицький, 1923, III, 39).

Вікаріат Сумський

Єпископи Митрофан (Абрамов, 1916 — 1920?, IV, 351), Корнилій (Костянтин Попов, 1921 — 1922, IV, 142), Костянтин (Костянтин Дьяков, 1924 — 1927, IV, 140), Вячеслав (Василій Шкурко, 1934 — 1936, II, 260).

Херсонська та Одеська єпархія

Митрополит Платон (Порфирій Рощевський, 1918 — 1920, V, 470), єпископ Прокопій (Петро Титов, 1921 — 1925, V, 488), митрополити Никандр (Николай Феноменов, 1925 — 1927, V, 64), Йосиф (Іван Петрових, 1927 — 1928, IV, 23 — 25), архієпископ (митрополит Анатолій (Андрій Грисюк, 1928 — 1936, I, 224), єпископи Тихон (Іоанн Русинов, 1937, VI, 308) та Митрофан (Євламій Русинов, 1937 — 1939, IV, 369).

Вікаріат Ананьївський

Єпископ Парфеній (Брянських, 1923 — 1924, V, 364).

Вікаріат Єлисаветградський (Зінов'ївський)

Єпископи Алексій (Димитрій Баженов, 1917 — 1921, I, 101), Павел (Колосов, 1921 — 23, V, 302), Онуфрій (Гагалюк, 1923 — 1926, V, 278), Порфирій (Полікарп Гулевич, 1930 — 1931, V, 487).

Вікаріат Миколаївський

Єпископи Прокопій (Петро Титов, 1919 — 1921, V, 488) та Феодосій (Кирика, 1933 — 1937, VI, 351).

Вікаріат Новомиргородський

Єпископ Парфеній (Брянських, 1921 — 1923, V, 364).

Волинська (та Житомирська) єпархія

Єпископ Фаддей (Іван Успенський, 1919 — 1922, VI, 325, управляв єпархією), архієпископ Аверкій (Полікарп Кедров, з 1922, I, 23), єпископ Максим (Руберовський, 1929 — 1931, IV, 262), архієпископи Николай (Пирський, 1931 — 1932, V, 208, управляв єпархією) та Філарет (Андрій Лінчевський, 1934 — 1935, VI, 431), єпископ Максим (Руберовський, 1936, IV, 262), архієпископ (митрополит Николай (Борис Ярушевич, 1940 — 1941, V, 224, архієпископ Волинський і Луцький, Екзарх України й Білорусії).

Вікаріат Білинський

Єпископ Николай (Судзеловський, з 1923, V, 213).

Вікаріат Володимиро-Волинський

Єпископ Фаддей (Іван Успенський, 1908 — 1922, VI, 325).

Вікаріат Коростенський

Єпископ Леонтій (Матусевич, 1922 — 1923, IV, 184).

Вікаріат Кременецький

Єпископ Амвросій (Казанський, 1920 — не пізніше 1926, I, 177).

Вікаріат Новоград-Волинський

Архієпископ Николай (Пирський, 1931 — 1932, V, 208), єпископ Вячеслав (Василь Шкурко, 1932 — 1934, II, 260).

Вікаріат Острозький

Єпископ (архієпископ Аверкій (Полікарп Кедров, 1915 — 22, I, 23).

Вікаріат Полонський

Єпископ Максим (Руберовський, 1923 — 1929, IV, 262).

Таврійська (та Сімферопольська, Кримська) єпархія

Єпископ (архієпископ Димитрій (Давид Абашидзе, 1912 — 1919, III, 27), єпископ/архієпископ Никодим (Николай Кротков, 1921 — 1924, V, 97), єпископ Александр (Раєвський, 1924 — 1928, I, 83, тимчасово управляв єпархією), архієпископ Діонісій (Дмитрій Прозоровський, 1928 — 1930, III, 74, тимчасово управляв єпархією), архієпископ Арсеній (Смоленець, 1930 — 1931, I, 387), єпископ Порфирій (Полікарп Гулевич, 1931 — 1936, V, 487), митрополит Алексій (Дмитрій Баженов, 1933 — 1938, I, 102).

Вікаріат Керченський

Єпископи Александр (Раєвський, 1924 — 1928, I, 83), Володимир (Василій Горьковський, 1928 — 1929, II, 210).

Вікаріат Мелітопольський

Єпископ Сергій (Александр Зверєв, 1923 — 1925, VI, 110).

Вікаріат Севастопольський

Єпископи Модест (Тихон Нікітін, 1917, IV, 426), Веніамин (Іван Федченков, 1919, II, 158), Сергій (Александр Зверєв, 1922 — 1923, VI, 110), Александр (Раєвський, 1923, I, 83).

Вікаріат Феодосійський

Єпископи Кирил (Соколов, 1921, IV, 124, єпархію не управляв), Іоанн (Петропавловський, 1927, IV, 315, «на покое, под запрещением»), архієпископ Діонісій (Прозоровський, 1928 — 1930, III, 74).

Вікаріат Алтинський

Єпископ Павел (Павел Кратіров, 1923, V, 303, «на покое»).

Чернігівська (та Ніжинська, Козелецька) єпархія

Єпископ/архієпископ Василій (Богоявленський, 1911 — 19?, II, 86), єпископ (архієпископ Пахомій (Петро Кедров, 1917 — 23, V, 369), єпископ Дамаскин (Дмитрій Цедрик, 1923 — 1926, III, 12, управляв єпархією), архієпископ Пахомій (Петро Кедров, 1926 — 1930, V, 369), єпископ Стефан (Стефан Проценко, 1932 — 1936, VI, 248).

Вікаріат Глухівський

Єпископ Дамаскин (Дмитрій Цедрик, 1923 — 1926, III, 12)

Вікаріат Городнянський

Єпископи Никофор (Богословський, 1922, V, 87), Матфей (Храмцев, 1926 — 1927, IV, 307).

Вікаріат Козелецький

Єпископ Стефан (Проценко, 1926 — 1936, VI, 248).

Вікаріат Конопольський

Єпископ Іоанн (Іван Доброславін, 1923 — 1927, III, 291).

Вікаріат Новгород-Сіверський

Єпископи Іоанн (Іван Доброславін, 1916 — 1923, III, 291), Матфей (Храмцев, 1923 — 1926, IV, 307).

Вікаріат Сосницький

Єпископ Ніколай (Феодосій Могилевський, 1920 — 1922, V, 192).

Вікаріат Стародубський

Єпископи Ніколай (Феодосій Могилевський, 1919 — 1920, V, 192), Памфіл (Лясковський, 1921 — 1928, V, 351), Агапіт (Борзаковський, 1930 — 1933, I, 29).

Катеринославська (Дніпропетровська) єпархія

Єпископ/архієпископ Агапіт (Антоній Вишневецький, 1911 — 1924, I, 30, єпископ Катеринославський і Маріупольський), єпископ Макарій (Кармазин, 1925 — 1927, IV, 217), єпископ/архієпископ Георгій (Спиридон Делієв, 1928 — 1936, II, 299), єпископ Геннадій (Шиприкович, 1940 — 1941, II, 293, єпископ Дніпропетровський і Запорізький).

Вікаріат Олександрівський (і Павлоградський)

Єпископи Євлампій (Євлампій Краснокутський, 1917 — 1921, III, 118), Стефан (Андріашенко, 1924 — 1933, VI, 232).

Вікаріат Бахмутський

Єпископ Іоаникій (Феодосій Соколовський, 1921 — 1924, III, 368).

Вікаріат Криворізький

Єпископ Порфирій (Полікарп Гулевич, 1928 — 1930, V, 487).

Вікаріат Маріупольський

Єпископ Андрій (Андрій Одинцов, 1919 — 1922, I, 244), Антоній (Панкеев, 1924, I, 299).

Вікаріат Приазовський і Таганрозький

Єпископ Арсеній (Смоленець, 1917 — 1919, I, 386 — 387).

Подільська (і Брацлавська) єпархія

Єпископ Митрофан (Афонський, 1914 — 1917, IV, 353), єпископ/архієпископ Пимен /Пегов, 1918 — 1922/1923, V, 428), єпископи Амвросій (Полянський, 1922 — 1927, I, 189), Памфіл (Лясковський, 1932 — 1933, V, 351), архієпископ Пимен (Пегов, 1935 — 1942, V, 428).

Вікаріат Балтський

Єпископи Пимен (Пегов, 1915 — 1918, V, 427 — 428), Герасим (Сопаганов? Строганов? 1918 — 1922, II, 311).

Вікаріат Бершадський

Єпископи Варлаам (Петро Козуля, 1926 — 1928, II, 40), Сергій (Александр Куминський, 1928 — 1930, VI, 124).

Вікаріат Вінницький

Єпископи Давид (Євфимій Качахідзе, 1914 — 1917, III, 7), Амвросій (Полянський, 1918 — 1922, I, 189), Феодосій (Воцанський, 1926 — 1928, VI, 346), Варлаам (Петро Козуля, 1928 — 1931, II, 40, управляв єпархією), архієпископ, архієпископ Філарет (Андрій Лінчевський, 1932 — 1933, VI, 431), єпископ/архієпископ Александр (Александр Петровський, 1933 — 1937, I, 80), архієпископ Інокентій (Борис Тихонов, 1937, III, 262).

Вікаріат Кам'янець-Подільський

Єпископи Адріан (Анцино-Чекунський, до 1922, I, 50), Дмитрій (Галицький, 1927 — 1932, III, 39, управляв єпархією).

Вікаріат Могилівський

Єпископ Лоллій (Леонтій Юр'євський, 1921 — 1922, IV, 192).

Вікаріат Проскурівський

Єпископи Валеріан (Рудич, 1921 — 1923, II, 34), Дмитрій (Галицький, 1927 — 1932, III, 39).

Вікаріат Старокостянтинівський та Ізяславський

Єпископ Іаків (Немоловський, з 1922, III, 178).

Вікаріат Тульчинський

Єпископ Фотій (Маньковський, після 1917, VI, 460).

Полтавська (і Переяславська) єпархія

Єпископ/архієпископ Феофан (Василій Бистров, 1913 — 1919, VI, 375), архієпископ Парфеній (Левицький, 1920 — 1921, V, 366), архієпископ/митрополит Григорій (Григорій Лісовський, 1923 — 1927, II, 372), архієпископ Даміан (Дмитрій Воскресеньський, 1927 — 1928, III, 15), єпископ/архієпископ Сергій (Алексій Гришин, 1928 — 1932, VI, 105), архієпископ Николай (Пирський, 1932 — 1935, V, 208), єпископ Митрофан (Євлампій Русинов, 1935 — 1937, IV, 369) або єпископ Тихон (Іван Русинов, 1933 — 1937, VI, 308).

Вікаріат Кобеляцький

Єпископ Николай (Пирський, 1923 — 1927, V, 208).

Вікаріат Лубенський

Єпископи Серафим (Соболев, 1920 — 1921, VI, 78), Григорій (Лісовський, 1922 — 1923, II, 372), Феофіл (Булдовський, 1923, VI, 406, відмовився), Аркадій (Остальський, 1926 — 1937, I, 349, єпархією не управляв).

Вікаріат Переяславський

Єпископ Петро (Киреев, 1922, V, 378).

Вікаріат Пирятинський

Єпископ Дмитрій (Галицький, 1925 — 1927, III, 39).

Вікаріат Прилуцький

Єпископи Феофор (Федір Лебедев, 1917 — 1919, VI, 333), Фе-

офілакт (Клементьєв, 1919 — 1922, VI, 411), Сергій (Лабунцов, після 1922, VI, 126), Феодосій (Николай/Сергеєв, 1923, VI, 366), Василій/Василій Зеленцов, 1925 — 27, II, 90).

Вікаріат Роменський

Єпископ Николай (Пирський, 1927 — 1931, V, 208).

Настоятелі київського подвір'я в Ленінграді

Євменій (Євгеній Хорольський, 1924, III, 131), Гурій (Вячеслав Єгоров, 1926, II, 403), Володимир (Костянтин Кобець, 1932?, II, 212).

На 1930 рік Церква мала 4000 храмів, 4200 релігійних громад⁵. Представлена систематизація матеріалу корисна й сама по собі, але вона дає часом і нову інформацію. Поза сумнівом, словник митрополита Мануїла (Лемешевського) «Русские православные иерархии» — праця епохальна, оскільки вчений докладно задокументував цілий шар, цілий період в історії Церкви. Але і в цій праці трапляються помилки, які і виявляє наша систематизація. Наприклад, митрополит Мануїл сплутав життєписи двох братів — Івана Володимировича Русінова (єп. Тихона) та Євлампія Володимировича Русінова (єп. Митрофана). Про першого з них він подає такі відомості: «З 13 лютого 1933 р. — єпископ Вітебський. З 27 червня (июня) 1935 р. — єпископ Полтавський. З березня 1937 р. — єпископ Одеський. Подальша доля його невідома»⁶. Про другого розповідає так: «З 1933 р. — єпископ Старооскольський. З 27 липня (июля, тут явна помилка в місяці. — С. Б.) 1935 р. — єпископ Полтавський. З березня 1937 р. — єпископ Одеський. Помер 1939 року»⁷. Далі біографія єпископа Чернігівського Пахомія, котрий зайняв цю кафедру 1917 р.⁸, ілюструє пропуск у життєписі єпископа Чернігівського й Ніжинського Василя (Богоявленського)⁹, який не міг перебувати на цій самій кафедрі з 1911 до 1919 р.

II. УКРАЇНЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УАПЦ)

(інші назви: Липківці, Самосвяти)

На релігійній сфері народного життя не міг не відбитись національно-визвольний рух. Він виявився у прагненні до так званого розмосковлення Церкви, передусім до українізації служби, запровадження в ній української мови. Пленум (Великі збори) Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), що відбувся 5 травня (22 квітня) 1920 р., урочисто проголосив автокефалію (незалежність) Української Православної Церкви та її незалежність від російської ієрархії¹⁰. Ствердив автокефалію Перший Всеукраїнський православний собор, що відбувся в храмі Св. Софії в жовтні 1921 р., коли було обрано першого митрополита Київського і Всєї України Василя Липківського.

Діяла УАПЦ дуже недовго. Під нелюдським тиском атеїстичної влади було знищено понад 30 єпископів, понад 2 тис. священників та велику кількість віруючих. Зруйновано багато храмів, пограбовано й

знищено церковне майно. 1934 — 1936 рр. стали роками остаточної ліквідації будь-яких ознак релігійного життя¹¹.

Втім, і за цей короткий час діячі УАПЦ встигли налагодити свою територіальну структуру, мережу єпархій. Територіальні одиниці УАПЦ мали назву церковних округів, очолюваних духовними керівниками (так називали в УАПЦ ієрархів). За ухвалами київського собору 1921 р., замість невеликих єпархій, що територіально й адміністративно дорівнювались дореволюційним губерніям, мали повстати повітові (окружні) церковні об'єднання (єпархіяльні). Для утворення церковної округи, що мала право обрати єпископа, необхідне було одностайне волевиявлення не менше трьох волосних (районних) церковних об'єднань, а для утворення останніх потрібно було, щоб згуртувалось не менш як три парафії. Такий устрій, за задумом ідеологів УАПЦ, повинен був наблизити єпископа до його пастви¹².

У літературі кількість парафій визначається по-різному — найчастіше «понад 2000», але інколи й «біля 300» (пастор Фр. Гейєр). За найкраще статистичне джерело можуть правити доповіді з місць, які робили представники церковних округ на Великих зборах ВПЦР. Такі відомості маємо в доповідях на трьох пленумах ради — Великих Микільських зборах 25 — 30 травня 1924 р., Великих Покровських зборах 25 — 30 жовтня 1926 р. і Великих Микільських зборах 11 — 13 травня 1927 р. Існує, нарешті, кошторис ВПЦР на 1927 — 1928 рр. (з вересня 1927 р. по 1 вересня 1928 р.). Ці відомості історик І. Ф. Власовський вибрав із протоколів Великих зборів ВПЦР та резолюції Пленуму малої ВПЦР¹³. Подаємо їх у систематизованому, зведеному вигляді.

Округи	1924	1926	1927	1927/28
Бердичівська	25	25	х	х
Бердичівсько-Шепетівська	у	у	51	77
Білоцерківська	69	70	104	98
Богуславська		28		
Брацлавська		27		
Вінницька		104	100	х
Вінницько-Могилівська		у	у	126
Волинська	56	14	х	х
Гайсинська		27		
Глухівська	16	16	х	х
Дніпропетровська				26
Житомирсько-Волинська	у	у	13	
Житомирсько-Коростенська			у	23
Зінов'ївська				8

Округи	1924	1926	1927	1927/28
Золотінська	II			
Кам'янецька			35	35
Катеринославська	x	x	x	26
Катеринославсько- (Дніпропетровсько)-Запорізька	25	30	29	y
Київ		10	10	9
Київська	117	114	108	114
Конотопська	36	32		
Конотопсько-Глухівська (Глухівська-Конотопська)	y	y	48	48
Коростенська			10	x
Кременчуцько-Полтавська	y	y	y	42
Липовецька	20			
Лубенська	60	62	62	62
Миколаївська		4	x	x
Ніжинська	50	30	x	x
Одеська	x	4	x	x
Одесько-Миколаїво-Херсонська	5	y	6	6
Переяславська	21		17	
Подільська	247			
Полтавська	40	50	50	x
Прилуцька		11	17	x
Прилуцько-Роменська		y	y	32
Проскурівська		34	31	30
Радомиська	14			
Роменська		16	22	x
Сквирська	39			
Таращанська	27			
Тульчинська		24	41	44
Уманська	53	125	114	125
Харківська з Донеччиною	7+2	24	12	17
Черкаська	44	110	107	110
Шевченківська	90			
Чернігівська	6	6	x	x
Чернігівсько-Ніжинська (Ніжинсько-Чернігівська)	y	y	52	36
Шепетівська	x	40	x	x
Разом	1080	1040	1039	1068

Примітка: у — відомості див. під назвою меншої округи, x — відомості див. під назвою більшої округи.

Оскільки 1927 р. на домагання влади митрополита Василя Липківського звільнено з митрополичої кафедри і далі діяльність УАПЦ пішла вниз, І. Ф. Власовський вважає, що можна казати про кількість — до 1100 українських парафій¹⁴.

Оскільки реальне уявлення про мережу церковних округів неможливе без врахування «людського фактору», слід подати відомості про персональний склад керівників.

Митрополит Київський (у 1927 — 1934 рр. — Харківський) і Всієї України мав заступника (у 1927 — 1930 рр. — двох). Першим митрополитом УАПЦ був Василь Липківський (1921 — 1927), другим — Микола Борецький (1927 — 1930), архієпископом Харківським (1930 — 1934) і Київським (1934 — 1936) — Іван Павловський. Заступником митрополита Василя Липківського був архієпископ Нестор Шараївський (1921 — 1927), першим заступником Миколи Борецького архієпископ Йосиф Оксіюк (1927 — 1930), другим — архієпископ Костянтин Малюшкевич (1927 — 1930). Окремих ієрархів обирали для київської міської й київської сільської (до її складу входила й Переяславщина) округ. Київською міською округою керував митрополит Василь Липківський, сільською — Нестор Шараївський. 27 листопада 1921 р. для Київського повіту був висвячений ще єпископ Григорій Стороженок, але 1925 р. він відійшов від праці в церкві.

Бюрократично обладнаного апарату церковного управління округи УАПЦ не мали, і часом єпископське служіння того чи іншого ієрарха мало підносилося понад звичайне священство. Так, у червні 1923 р. для Проскурівської округи був висвячений Максим Задвірняк, але місце свого осідку він мав у парафії Іванківці, де був настоятелем, за 75 км від Проскурова¹⁵. У грудні 1921 р. на Волинь (Полонне) був висвячений Михайло Малярєвський, та, за висловом Василя Липківського, він «нікуди й не пробував їхати на єпархію, а сидить на своїй парафії»¹⁶. На своїй дальній сільській парафії під Одесою лишався єпископ (із серпня 1923 р.) Антон Гриневич, колишній член Державної думи¹⁷. Не в осередку своєї округи перебував і духовний керівник (з 1925 р.) Білоцерківської округи Юрій Тесленко¹⁸.

Навпаки, є приклади, коли єпископи, попри всі численні перешкоди, яких вони зазнавали з боку влади, зуміли найкраще налагодити течію церковного життя. Наприклад, архієпископ Йосиф Оксіюк добре організував Лубенську округу, де, за висловом І. Ф. Власовського, «користався великою любов'ю і повним авторитетом»¹⁹. За оцінкою того самого дослідника, «одною з цілком організованих і найсвідоміших» була Уманська округа під шестирічним управлінням архієпископа Костянтина Малюшкевича²⁰, а під управою єпископа Юхима Калішевського Черкаська округа теж стала «одною з кращих одиниць УАПЦ з великою кількістю парафій і сталою організацією»²¹. На жаль, конкретні функції духовних керівників, діяльність в УАПЦ єпархіально-окружного механізму досі не вивчено.

Персонально духовні керівники розподілялись за округами таким чином:²²

- Київська, див. вище.
Балтська (в складі Першотравневої округи та Автономної Молдавської Республіки) — єпископ Антон Гриневич (з 29. VIII. 1923).
Бердичівська — єпископ Яків Чулаївський (1923 — не пізніше 1926).
Бердичівсько-Шепетівська — архієпископ Степан Орлик (після 1924 — не пізніше 1927), архієпископ Феодосій Сергієв.
Білоцерківська — єпископи Володимир Бржосньовський (XI. 1921 — 1924, Володимир Самборський) не пізніше 1925), Юрій Тесленко (XII. 1925 — 1930).
Богуславська — єпископ Конон Бей (1922 — не пізніше 1927).
Вінницька (в складі Вінницької та Могилівської округ) — єпископ/архієпископ Костянтин Кротевич (не раніше 1924 — 1930), єпископи Володимир Самборський (з 1930), Олександр Червінський (після попереднього — бл. 1934).
Волинська (в складі Житомирської та Коростенської округ) — єпископ Марко Грушевський (1922).
Гайсинська — єпископ Микола Борецький (15. II. 1922 — 1927).
Глухівська — єпископи Яків Чулаївський (з 14. X. 1923), Володимир Самборський (1927 — 1929).
Житомирська — архієпископ Степан Орлик (30. X. 1921 — 1924), єпископ/архієпископ Костянтин Кротевич (1924).
Звенигородська — єпископ Юхим Калішевський (з 1922).
Золотоніська — архієпископ Юрій Міхновський (1921).
Кам'янецька — єпископи Йосиф Оксіюк (1922 — 23), Володимир Дахівник-Дахівський (до 1927), архієпископ Микола Пивоварів (1927 — 1929).
Канівська — єпископи Конон Бей (з 7. II. 1922), Володимир Самборський (1923).
Катеринославська (в складі Дніпропетровської, Криворізької та Запорізької округ) — єпископ Микола Пивоварів (з 16. II. 1922), єпископ/архієпископ Костянтин Малюшкевич (1924 — 1925), єпископ Володимир Бржосньовський (1928).
Конотопська — єпископи Марко Грушевський (1922), Володимир Самборський (не раніше лютого 1923 — не пізніше червня 1924), Григорій Мозолєвський (16. VII. 1924).
Конотопсько-Глухівська — єпископ Олександр Червінський (1925 — 1927).
Липовецька — єпископ Володимир Самборський (28. II. 1923 — не пізніше 1925).
Лохвицька — єпископ Петро Ромоданів (1923 — 1926).
Лубенська — архієпископи Олександр Ярещенко (1921 — 1923), Йосиф Оксіюк (4. VI. 1922 — 1927).
Луганська — єпископ Юрій Прокопович (1926).

- Миколаївська — єпископ Пилип Бучило (X. 1922 — 1923).
Могилів-Подільська — єпископи Микола Карабінович (29. IV. 1923 — не пізніше 1927).
Ніжинська — єпископи Микола Ширяй (VI. 1923 — 1924), Олександр Червінський (з XII. 1925).
Одеська (в складі Одеської, Миколаївської та Херсонської округ) — архієпископ Юрій Жевченко (1929), єпископ Юхим Калішевський (1929 — 1930?).
Переяславська — єпископ Володимир Дахівник-Дахівський (з 1. I. 1922), архієпископ Феодосій Сергієв.
Подільська і Вінницька — архієпископ Іоанн Теодорович (25. X. 1922 — 1924).
Полтавська (в складі Полтавської та Кременчуцької округ) — архієпископ Олександр Ярещенко (1921), єпископ/архієпископ Костянтин Кротевич (III. 1922 — 1924), єпископ Юрій Жевченко (1924 — 1927/28).
Прилуцька — архієпископ Феодосій Сергієв (з 2. II. 1923), єпископ Конон Бей (1927 — 1929).
Проскурівська — єпископ Максим Задвірняк (29. VI. 1923 — 1930).
Радомиська — єпископ Михайло Маляревський (з 18. XII. 1921).
Роменська (в складі Роменської та Прилуцької округ) — єпископи Конон Бей (1927), Микола Ширяй (1928 — не пізніше 1933).
Сквирська — єпископ Юрій Жевченко (26. IV. 1922 чи 14. X. 1923 — 1924).
Сумська — єпископ Петро Ромоданів (1. X. 1923 — 1926).
Таращанська — єпископ Марко Грушевський (з 28. VII. 1922).
Тульчинська — єпископи Микола Карабінович і Микола Борецький (1926), Володимир Дахівник-Дахівський (1927 — 1931).
Уманська — єпископ/архієпископ Костянтин Малюшкевич (11. II. 1922 — 1927), єпископ Микола Карабінович (1927 — 1930).
Харківська (в складі всіх округ Слобожанщини і Донеччини) — архієпископи Олександр Ярещенко (27. X. 1921 — IV. 1926), Іван Павловський (1926 — 1930).
Черкасько-Чигиринська (Шевченківська, в складі Черкаської та Зінов'євської округ) — архієпископ Іван Павловський (1922), єпископи Юхим Калішевський (6. II. 1922 — 1929), Конон Бей (1929 — після 1930).
Чернігівська (в складі Чернігівської та Ніжинської округ) — архієпископи Юрій Міхновський (з 28. X. 1921), Іван Павловський (20. XI. 1921 — 1926).
Чернігівсько-Ніжинська — єпископ Олександр Червінський (1927).

III. ОБНОВЛЕНСЬКА ЦЕРКВА

інші назви: Синодальна Церква, Жива Церква

У травні 1922 р. в Москві відбулися збори священників, у яких узяли участь єпископи Антонін (Грановський) та Леонід (Скобєєв). На зборах було створено Вище церковне управління (ВЦУ) Живої Церкви. Невдовзі вона поширила свою діяльність і на Україні. Вважається, що Жива Церква створилася з ініціативи Радянської влади. Нараховувалося двадцять єпархій Обновленської Церкви. 1930 р. вона мала 1920 храмів, 2000 релігійних громад²³. Зіставлення відповідних єпархій в Обновленській та Старо-Слов'янській Церквах показує, що в першій сан ієрарха бував, як правило, вищий.

Ліквідація кафедр Обновленської Церкви почалась, як і скрізь, із периферії. Найдовше тримались Анатолій Луганський (до 1935 р.), Андрій Харківський (до 1936 р.) та Олександр Київський (до 1937 р.). Покаяння вони не приносили. Якимось чином найдовше пробув у розколі — до 1942 р. — Ювеналій Одеський.

У 1943 р. він приніс покаяння перед патріархом Сергієм, — оця дата й завершує історію Обновленської Церкви на Україні.

Київська єпархія

Митрополити Тихон (Николай Василевський, 1923 — 1924, VI, 292), Інокентій (Александр Пустинський, 1924 — 1929, III, 254, митрополит Київський і Галицький), Ювеналій (Машковський, 1928 — 1929, VI, 482), Пимен (Павел Пегов, 1934 — 1935, V, 428, митрополит Київський і Всієї України), Александр (Алексій Чекановський, 1935 — 1937), I, 97).

Бердичівська (та Уманська) єпархія

Єпископ Александр (Алексій Чекановський, 1924 — 1934, I, 97).

Дніпропетровська і Павлоградська єпархія

Архієпископ Андрій (Андрій Одинцов, 1926 — 1932, I, 244).

Єлисаветградська єпархія

Єпископ Ювеналій (Машковський, 1922 — 1926, VI, 482, вікарій Одеської єпархії).

Запорізька єпархія

Єпископ Софроній (Сергій Іванцов, 1928 — 1933, VI, 228).

Кам'янець-Подільська єпархія

Архієпископ Герасим (Сораганов? Строганов?, з 1927, II, 311).

Катеринославська єпархія

Єпископ Інокентій (Летяєв, 1922 — 1923, III, 249)

Коростенська єпархія (?)

Єпископ Леонтій (Матусевич, 1923 — 1931) IV, 184).

Луганська (Ворошиловградська) єпархія

Архієпископ Фотій (Борис Тапіро, 1928 — 1931, VI, 463), митрополит Анатолій (Феодот Соколов, 1933 — 1935, I, 231, правив єпархією).

Могилівська єпархія

Архієпископ Лоллій (Леонтій Юр'євський, 1922/1923 — 1925?, IV, 192).

Одеська єпархія

Архієпископ Алексій (Дмитрій Баженов, 1922 — 1923, I, 101, управляв єпархією), митрополити Євдоким (Василій Мещерський, 1922 — 1923, III, 113) та Ювеналій (Машковський, 1926 — 1928, 1936 — 1942, VI, 482).

Павлоградська єпархія

Архієпископ Андрій (Андрій Одинцов, 1925 — 1926, I, 244).

Проскурівська єпархія

Єпископ/архієпископ Софроній (Сергій Іванцов, 1924 — 1925, VI, 228).

Симферопольська (Таврійська, Кримська) єпархія

Архієпископи Александр (Раєвський, до 1924, I, 83, архієпископ Таврійський), митрополити Алексій (Анатолій Замараєв, 1925 — 27, I, 124, митрополит Кримський, з 1924 р. правив Сімферопольською єпархією) та Ісрофей (Іван Померанцев, 1929 — 1933, III, 201, митрополит Сімферопольський і Кримський).

Тульчинська єпархія

Архієпископ Фотій (Борис Тапіро, 1927 — 1928, VI, 463).

Харківська єпархія

Митрополити Пимен (Павел Пегов, 1923 — 1934, V, 428), Андрій (Андрій Одинцов, 1935 — 1936, I, 244).

Херсонська єпархія

Єпископ Антоній (Панкеєв, 1923 — 1924, I, 299, вікарій Одеської єпархії).

Черкаська єпархія

Архієпископ Герасим (Сораганов? Строганов? 1926 — 1927, II, 311).

Чернігівська єпархія

Архієпископи Андрій (Андрій Одинцов, 1924 — 1925, I, 244) і Софроній (Сергій Іванцов, 1925, VI, 228).

Невідома єпархія

Єпископ Адріан (Анцино-Чекунський, 1925, I, 50, вікарний єпископ Архієпископа Чернігівського Андрія).

IV. ДІЯЛЬНА ХРИСТОВА ЦЕРКВА (ДХЦ)

(інша назва: Церква Працюючих)

Зареєструвалась на початку 1924 р. при участі ДПУ для розкладу УАПЦ. Осередком ДХЦ став Михайлівський монастир, на який персонального мандата одержав єпископ Петро Тарнавський. Церква не мала жодного єпископа старого поставлення. У листопаді 1927 р. увійшла до УАПЦ. Єпископи розділили долю більшості церковних ієрархів²⁴.

Київська єпархія

Єпископ Петро Тарновський, 1925 — 1927.

Білоцерківська єпархія

Єпископ Володимир Бржосньовський, 1924 — 1927²⁵.

Ніжинська єпархія

Єпископ Микола Ширяй, з 1925²⁵.

Ново-Миргородська й Зінов'євська єпархія

Єпископ Теофан Хомжа, 1925, не був прийнятий, перейшов до Обновленської Церкви.

Подільська й Брацлавська єпархія

Єпископ Микола Пивоварів, помер у Вінниці після 1934 р.

Херсонська єпархія

Єпископ Василь Пшенишний.

V. СОБОРНО-ЄПІСКОПЬКА ЦЕРКВА

інші назви: Братське об'єднання Українських Автокефальних церков, УАПЦ-2, Булдовщина, Лубенський розкол

Організувалась у травні 1925 р. в лубенському Мгарському монастирі на з'їзді єпископів, влаштованому з ініціативи єпископа Феофіла (Булдовського). У роботі з'їзду взяли участь єпископи Павло (Погорілко, висвячений у Москві на єпископа Живої церкви, пор.: V, 310) та Сергій (Лабунцев). Прагнули до автокефалії, але хотіли здобути її «законним порядком», від московського патріарха. Своїм осідком обрали Лубни. Церква мала шість єпископів, близько 200 парафій (В. Потієнко, О. Зінкевич, О. Воронин), 350 релігійних громад (М. Гаїнцев). Останній храм цієї церкви закрито в Луганську 1937 р. Митрополит Феофіл відновив свою діяльність у Харкові восени 1941 р.²⁶

Лубенська єпархія

Єпископ/архієпископ Феофіл (Булдовський, після 1923, VI, 406).

Прилуцька єпархія

Єпископ Сергій (Лабунцев, 1923, VI, 126, вікарій Полтавської єпархії).

Уманська єпархія

Єпископ Макарій (Макарій Крамаренко, з 1925²⁷, IV, 218).

Луганська єпархія

Митрополит Феofil (Булдовський, з 1926, VI, 406).

Невідома єпархія

Єпископ Іоаннікій (Феодосій Соколовський, з 1925, III, 368).

Харківська та Полтавська єпархія

Митрополит Феofil (Булдовський, 1941 — 1943, VI, 406).

VI. ГРИГОРІВСЬКИЙ РОЗКОЛ

Розпочався зі створення Тимчасової вищої церковної ради (інакше — Малою собору єпископів, ВВЦС (9/ (22) грудня 1925 р. в Донському монастирі з ініціативи архієпископа (потім митрополита) Григорія (Гавриїла Яцковського, 13. VII. 1866, Подільська єп. — 13/26. IV. 1932, Свердловськ). Боровся проти одноосібного керівництва Церквою, за церковну соборність. Ліквідований у 1943 р., коли принесли покаєння останні чотири григоріанські єпископи Фотій (Тапіро), Гермоген (Кузьмін), Іосиф (Виріпаєв) і Феодосій (Григорович).

Луганська (та Сумська) єпархія

Єпископ Августин (? , 1926 — 1927, I, 22, Иоанн, 109) ²⁸.

Дніпропетровська єпархія

Архієпископ Іоаннікій (Феодосій Соколовський, 1925, III, 368, Иоанн, 108).

Катеринославська і Новомосковська єпархія

Архієпископ Володимир (Василій Соколовський-Автономов, 1925/1926 — VI. 1926, II, 250, Иоанн, 82, 108 — 109

Вінницька єпархія

Єпископ Сергій (? , 1927, Иоанн, 110, нового поставлення).

Уманська єпархія

Єпископ Макарій (Макарій Крамаренко, з 1927, V, 218, Иоанн, 110).

Невідома єпархія

Єпископ Николай (Судзеловський, з 1927, V, 213, Иоанн, 110). Підписувався: «б. Бельничский».

VII. ПОЛЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА

17 вересня 1925 р. у варшавській митрополічій церкві Марії Магдалини (на Празі) в присутності трьох митрополитів, сонму єпископів, священства й представників польського уряду митрополитові Діонісію (Валединському) вручено «Томос» (закон) синоду Вселенської Константинопольської Церкви про автокефалію Православної Церкви в Польщі. Варшавський синод склався, крім митрополита, з єпископів: Гродненського Алексія (Громадського), Пинського Александра (Іноземцева) та Віленського Феодосія (Феодосієва) ²⁹. На Україні існувала Волинська єпархія.

Волинська єпархія

Архієпископ (митрополит Діонісій (Костянтин Валединський, 1922 — 1928, III, 65, Митрополит Варшавський і Волинський і Всієї Православної церкви в Польщі та священно-архимандрит Почаївської Успенської Лаври), архієпископ Алексій (Александр Громадський, 1934 — 1943, I, 112).

Вікаріат Камінь-Каширський

Єпископ Антоній (Марценко, 1925 — 1935, I, 292).

Вікаріат Кременецький

Єпископ Симон (Івановський, 1924 — 1939, VI, 218).

Вікаріат Луцький

Єпископ Алексій (Александр Громадський, 1922 — 1923, I, 112).

Вікаріат Острозький

Єпископ/архієпископ Симон (Івановський, 1939 — 1942, VI, 218).

¹ Складено за: Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и Российской церковной иерархии на 1917 год. — *Manuil (Lemeževskij), Metropolit. Die Russischen orthodoxen Bischöfe von 1893 bis 1965. Bio — Bibliographie.* — Erlangen, 1979 — 1989. — Teil I — VI.

² *Регельсон Л.* Трагедия Русской Церкви, 1917 — 1945. — Paris: YMCA — Press, б. ч. — С. 63 — 64.

- 3 Тут і далі поклики на словник митрополита Мануїла (див. прим. 1) подаються скорочено: римські цифри означають том, арабські — сторінку.
- 4 *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк; Бавнд Брук, 1961. — т. 4, ч. 1. — (далі: Власовський). — С. 100, 329.
- 5 *Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах, Том І.* — Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоסקип» ім. В. Симоненка, 1987. — С. 907.
- 6 *Manuil (Lemesevsrij).* — VI, 308.
- 7 Там же. — VI, 369.
- 8 Там же. — V, 369.
- 9 Там же. — II, 86.
- 10 *Лотоцький О.* Автокефалія. — Варшава, 1935. — Т. 1. — (6), 206 с. // Пр. Укр. наук. ін-ту, Том. XVI.
- 11 *Явдась М.* Прот. Українська Автокефальна Православна Церква. — Мюнхен; Інгольштадт, 1956. — С. 20, *Мартирологія...* — С. 27 — 545.
- 12 *Власовський.* — С. 139.
- 13 Там же. — С. 151 — 152.
- 14 Там же. — С. 153.
- 15 Там же. — С. 144.
- 16 *Липківський В.* Історія Української Православної Церкви. — Вінніпег, 1961. — С. 113.
- 17 *Власовський.* — С. 143.
- 18 Там же. — С. 144.
- 19 Там же. — С. 335.
- 20 Там же. — С. 335 — 338.
- 21 Там же. — С. 338.
- 22 Систематизовано за: *Власовський.* — С. 140 — 149, 331 — 341; *Липківський.* — С. LXXXIV — LXXXVIII. Розшифровку складу округи (у дужках) подано на кінець 1926 р.
- 23 *Мартирологія.* — С. 907.
- 24 *Липківський.* — С. 127 — 137; *Власовський.* — С. 148 — 149, 184 — 194; *Пілявець Л.* Одна з автокефальних. — 8 с. — Рукопис.
- 25 *Власовський.* — Показчик.
- 26 Див.: *Липківський.* — С. 124 — 127; *Власовський.* — С. 194 — 198; *Мартирологія.* — С. 1015, 1020, 1041.
- 27 Митрополит Мануїл помилково твердив, що собор у Лубнах, на якому його хіротонізували на єпископа Уманського, відбувся 1922/1923 р. (IV, 218). Див.: *Мартирологія.* — С. 48, 1000, 1005.
- 28 У такий спосіб подаються поклики на працю: *Іоанн (Снычев), Архим.* Церковные расколы в Русской Церкви 20-х и 30-х годов XX столетия — Григорианский, Ярославский, Иосифлянский, Викторианский и другие: Их особенности и история. — Куйбышев, 1965. — (3), 423 с. — Машинопись.
- 29 *Гриненко В.* Гонение на православие и русских в Польше в XX-м веке. — Белград, 1937. — С. 43. — Подп.: Александр Попов.

Надійшла 1. 10. 1990 р.

В статье рассматривается территориальная система управления семи православных иерархий, которые существовали на Украине в 1917 — 1941 гг.

ЗМІСТ

<i>Дмитрієнко М. Ф., Маркова О. Є.</i> Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 р. по 80-ті роки ХХ ст. (Історико-картографічний аспект)	3
<i>Дашкевич Я. Р.</i> Східне Поділля на картах ХVІ ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення)	13
<i>Хведченя С. Б.</i> Картографічний літопис Лаврських печер	
<i>Кіку О. О.</i> Актіві книги як джерело історико-географічних досліджень	21
<i>Герасименко Н. О.</i> Батурин — резиденція гетьманів Лівобережної України	36
<i>Комаренко Т. О.</i> Волинь у торгових зв'язках України і Росії у першій половині ХІХ ст.	41
<i>Бондаренко Р. І.</i> Проблеми збереження історичного середовища в містах України (За матеріалами Житомира та Бердичева)	47
<i>Сергійчук В. І.</i> Формування території козацької держави	54
<i>Крикун М. Г.</i> Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині ХVІ — ХVІІ ст.	68
<i>Зяць А. Є.</i> Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства ХVІ — першої половини ХVІІ ст. (1566 — 1648)	85
<i>Білокінь С. І.</i> Православні єпархії України 1917 — 1941 рр.	100

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Дмитриенко М. Ф., Маркова О. Е.</i> Административно-территориальное деление Украинской ССР с 1917 г. по 80-е годы XX ст. (Историко-картографический аспект)	3
<i>Дашкевич Я. Р.</i> Восточное Подолье на картах XVI ст. (Флора, аннотации, картография, источниковедческое значение)	13
<i>Хведченя С. Б.</i> Картографическая летопись Лаврских пещер	21
<i>Кику А. А.</i> Актовые книги как источник историко-географических исследований	25
<i>Герасименко Н.</i> Батурин — резиденция гетьманов Левобережной Украины	36
<i>Комаренко Т.</i> Волынь в торговых связях Украины и России в первой половине XIX ст.	41
<i>Бондаренко Р. И.</i> Проблемы сохранения исторической среды в городах Украины (по материалам Житомира и Бердичева)	47
<i>Сергийчук В.</i> Формирование территории козацкого государства	54
<i>Крикун Г.</i> Волостное деление Киевского воеводства в последней трети XVI — XVII ст.	68
<i>Заяц А. Е.</i> Динамика численности городских поселений Волынского воеводства XVI — первой половины XVII ст. (1566 — 1648)	85
<i>Белоконь С. И.</i> Православные епархии Украины 1917 — 1941 гг.	100

Наукове видання

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Редакційна колегія:

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор) та ін.

Київ, видавництво «Наукова думка»
На українському мові

Оформлення художника *Н. І. Козакової*

Художній редактор *І. П. Савицька*

Технічний редактор *Г. М. Ковальова*

Коректори *Л. М. Творковська, Л. П. Рябцева*

Комп'ютерна верстка *Л. М. Каткова*

Здано до набору і підп. до друку 18. 04. 91. Формат 60x84/16.
Пап. офс. № 2. Гарн. Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк.
арк. 7,21. Ум. фарбо-відб. 7,44. Обл.-вид. арк. 8,6. Зам. 15032

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка»,
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Віддруковано у ВПП корпорації УкрНТІ,
252171, Київ, вул. Горького, 180.

**ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
У 1992 Р. ВИПУСТИТЬ
У СВІТ КНИГУ**

Український археографічний щорічник.: Зб. статей.
Вип. I. — 30 арк. — 6 крб. 30 к.

Перший випуск річника Археографічної комісії АН України продовжує традицію академічних видань 20 — початку 30-х років, насамперед «Українського археографічного збірника» (Київ, 1926 — 1930. У 3-х т.). Публікуються джерелознавчі та історіографічні дослідження як про окремі документальні, наративні та епістолярні пам'ятки, так і про певні однорідні групи писемних джерел. Статті й повідомлення зі спеціальних історично-філологічних дисциплін (текстологія, дипломатика, кодикологія, палеографія, історія паперу, хронологія, архівознавство тощо) містять важливі для археографії відомості. Матеріали збірника згруповано в три основні розділи: археографія і джерелознавство, допоміжні дисципліни, публікації джерел. Чимало статей збірника висвітлюють навмисне замовчувані або фальсифіковані раніше сторінки історії України.

Для істориків, філологів, фахівців у галузі допоміжних історично-філологічних дисциплін.

Попередні замовлення на цю книгу приймають магазини книготоргів та «Академкниги».

Просимо користуватися послугами книгарні видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Грушевського, 4).